DieGem
Diversiteit & Gemeenschapsvorming

Rapport retrospectieve case study :

Yota! De Brusselse participatiestructuur

van vzw JES stadslabo

Onderzoeker: Ruth Segers, KULeuven

Promotor: Frank Moulaert, KULeuven

DieGem working paper 2016

www.solidariteitdiversiteit.be

Met steun van IWT – Agentschap voor Innovatie door Wetenschap en Technologie

Inhoudstafel

INHOUDSTAFEL 2

1. INLEIDING 3

2. SITUERING: YOTA!, EEN PARTICIPATIESTRUCTUUR VAN JES STADSLABO 8

3. DIVERSITEIT IN MOLENBEEK EN IN DE YOTA! WERKING 15

4. INTERPERSOONLIJKE PRAKTIJKEN VAN SOLIDARITEIT 22

5. BURGERSCHAPSPRAKTIJKEN 26

6. BRONNEN VAN SOLIDARITEIT 32

6.1. Interdependentie 32

6.2. Gedeelde waarden en normen 33

6.3. Ontmoeting 34

7. PLAATS 36

8. SOLIDARITEIT IN SPANNINGSVELDEN 42

8.1. Economische verdeling versus culturele erkenning 42

8.2. Integratie - transformatie 43

8.3. Universalisme –particularisme 44

1. Inleiding

In het DieGem onderzoek zoeken we naar innovatieve vormen van solidariteit in diversiteit. Anders dan bij heersende en structurele vormen van solidariteit binnen de context van een natiestaat zoeken wij naar nieuwe vormen van solidariteit op plaatsen waar mensen van diverse afkomst elkaar tegenkomen: op de werkvloer, in de woonomgeving, op school, in de sportclub, het jeugdhuis, enz. Onze hypothese is dat de betrokkenen op deze plaatsen leren omgaan met culturele diversiteit en aangezet worden om burgerschapspraktijken op te zetten die leiden tot innovatieve vormen van solidariteit in diversiteit. Om deze hypothese te testen, zetten we 32 case studies op. Dit rapport vat de resultaten van één van die case studies samen: Yota! Een participatiestructuur van JES stadslabo (het voormalige Jeugd en Stad).

Korte historie JES stadslabo

De ontstaansgeschiedenis van JES stadslabo is nauw verbonden met de ontstaansgeschiedenis van het Brusselse hoofdstedelijke gewest, één van de drie gewesten van België. De Brusselse Vlamingen van de 19 gemeenten ondergingen in de jaren 1970 een verlammende taalstrijd. Het is in deze periode (1971) dat de Brusselse Agglomeratieraad werd opgericht om de gewestbevoegdheden uit te oefenen van het toen nog niet bestaande gewest. In deze periode ook richtte de nationale regering de Nederlandse Cultuurcommissie (NCC) op. Deze commissie werd in 1972 operationeel en kreeg de bevoegdheid om op te treden als inrichtende macht voor cultuur en onderwijs (Brussel, 2016). Het NCC had het voeren van een jeugdbeleid voor jonge Vlaamse Brusselaars als kerntaak. Nik Sercu, An Van Damme en Kris Van Bouchout, geen onbekenden van de contestatiebeweging in 1968 en overtuigde 'vrijheid-blijheid'-adepten van de vroegen jaren 1970, ervaarden het gevoerde jeugdbeleid als verdienstelijk, maar toch niet als toereikend genoeg. Nog voor het gewest werd opgericht in 1989 richtten deze drie geëngageerden, in overleg met toenmalig beleidsverantwoordelijke Hugo Weckx en diens rechterhand inzake jeugdbeleid Walter Nys, in 1984 de vzw Jeugd en Stad op. Deze nieuwe 'jeugddienst voor het Brusselse Nederlandstalige jeugdwerk' had twee specifieke kenmerken:

- actief zijn op het terrein;
- de grenzen van het klassieke jeugdwerk verkennen en verleggen.

De vzw haalde haar vormingsmosterd bij de 'alles-moet-kunnen-filosofie' van KOLK (Kollectief voor Kreatief vormingswerk). Ondanks zijn Vlaams-Brusselse insteek was het perspectief waaruit men werkte voor alles stedelijk. De oprichters van deze nieuwe 'dienst voor de jeugd' legden heel bewust hun focus op al wie jong was én in de stad woonde. Tot voor de komst van deze 'dienst' was er wel jeugdwerk *in* de stad (jeugdbewegingen, speelpleinen, stedelijke jeugddiensten, enz.) maar geen

jeugdwerk *voor* de stad, dat bewust met de stedelijke omgeving omging en zich ook wetens willen focuste op al wie jong is (<30 jaar) en in de stad woont. Van één politieke kleur was geen sprake. Toch koos Jeugd en Stad er nooit doelbewust en weloverwogen voor om een pluralistische organisatie te zijn. Zeker niet in de zin van vrijzinnig of anti–katholiek. Waar ze wel voor kozen is om een organisatie te zijn met een zo open en onbevooroordeeld mogelijke basis, wars van elke verzuiling (Kaesemans, Asselman & Gatz, 2005). Vanaf midden de jaren 1990 werd de werking van Jeugd en Stad uitgebreid met jeugdwerkingen met als doelgroep kinderen, jongeren en jongvolwassenen in Gent en Antwerpen.

In 2004 kwam er een naamwissel. 'Stadslabo' werd toegevoegd omwille van de nadruk die de organisatie wou leggen op het experimentele karakter van zijn bezigheden. Samengevat bestaan de domeinen van de huidige werking van JES stadslabo uit stadsvorming, jeugdcultuur, opleiding en tewerkstelling en stadsavontuur. Daarnaast runt JES stadslabo twee jeugdinfrastructuren: het vormings- en verblijfscentrum de Waterman (Molenbeek) en het jeugdcentrum de branderij (Borgerhout). In Brussel vervult JES stadslabo bijkomend een aantal specifieke opdrachten. Yota!, het participatie-initiatief in de publieke ruimte is daar één van (Roesems, 2005).

In dit rapport beschrijven we enkele interpersoonlijke praktijken van solidariteit die resulteren uit het werk van Yota! in en om het St Rémi park in de Havenwijk van Molenbeek. Deze clusteractiviteit van JES stadslabo legt zich toe op het stimuleren en uitwerken van kinder- en jeugdparticipatie voor het bekomen van een meer kindvriendelijke straat, wijk, buurt en stad. Omdat er in het DieGem kader al meerdere case studies zijn die de interpersoonlijke interacties tussen professionelen en hun doelgroep belichten werd, initieel, samen met Yota!, overeengekomen om in deze case zoveel mogelijk te focussen op de interpersoonlijke interacties tussen de kinderen die gebruik maken van het pas her aangelegde park St Rémi. Bij de heraanleg van dit park is in grote mate rekening gehouden van wensen en noden van de lokale kinderen die het park voor her aanleg gebruikten. Het park was in lamentabele toestand en de kinderen die het parkje voor heraanleg claimden, waren leden van een jeugdbende van voornamelijk Marokkaanse afkomst. Het initiële onderzoeksopzet was dus om een vergelijking te maken tussen interpersoonlijke praktijken tussen kinderen voor de aanleg van het park en de interpersoonlijke praktijken tussen kinderen die het park gebruiken na aanleg.

Dit onderzoeksopzet is niet geslaagd. De participatieve observatie met jongeren ouder dan 10 jaar, na de her aanleg van het park, en de interviews met de jongeren die het park voor her aanleg gebruikten zijn niet doorgegaan. De twee voornaamste redenen voor een afwijking van dit initiële onderzoeksopzet zijn enerzijds het verlaten van de St Rémi site als werkomgeving van de Yota! verbindingspersoon en anderzijds de druk die de JES stadslabo organisatoren van de polyvalente

sportzaal naast het St Rémi parkje ervaren in de huidige atmosfeer van terreur die hangt om en rond Molenbeek en die nog toenam na de aanslag van 22 maart 2016. Deze druk zet de betrokken professionals aan om de kinderen die het parkje gebruiken zoveel mogelijk af te schermen van niet-lokale contacten. Daarenboven was het Yota! die uitnodigde om een onderzoek en niet de JES stadslabo organisatoren van de polyvalente zaal.

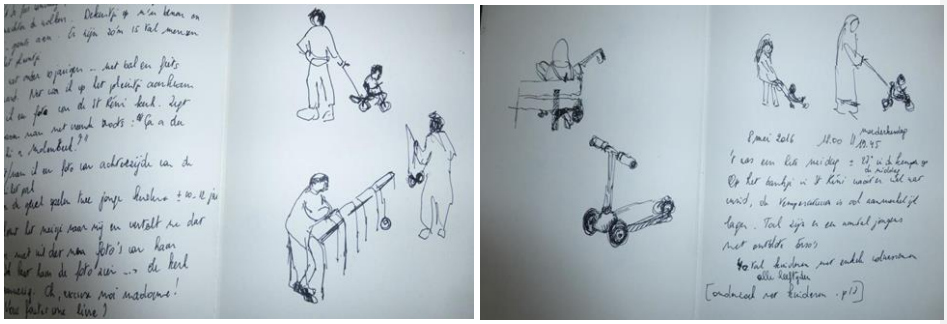
We zijn daarom enigszins van de oorspronkelijke onderzoek focus afgeweken. Het rapport beschrijft interpersoonlijke praktijken in het participatieproces dat samenging met de onderhandeling over het ontwerp van het park. De persoonlijke interacties die hier gebeurden, kwamen voornamelijk tot stand tussen de architecte, de Yota! medewerker, de gemeente en lokale gebruikers van het parkje, inclusief de jeugd. De data over deze interacties zijn vergaard via interviews met deze direct betrokken professionals. Daarnaast beschrijft het rapport ook de interpersoonlijke praktijken tussen kinderen onder 16 jaar zoals die geobserveerd werden in het volledig vernieuwde park. Voor kinderen onder de 10 jaar ging het om reactieve observatie, voor jongeren vanaf 10 jaar lag de nadruk op passieve observatie (zie meer hierover in volgende paragraaf). De informatie nodig om de context van deze case studie te begrijpen komt uit beleidsdocumenten, overheidsinformatie en documenten op initiatief van de betrokken organisaties. Verder werden ook enkele theoretische overwegingen over empirische bevindingen uit academische artikels geraadpleegd en opgenomen in dit rapport.

Observeren in het St Rémi park

Gedurende de maanden april, mei en juni 2016 ging ik een 10 tal keer naar het parkje. Ik was er dan gemiddeld twee uren aanwezig. De bezoekjes gebeurden altijd na de schooluren of tijdens het weekend. Op die tijdstippen waren er steeds heel wat kinderen in het park. De interacties tussen de kinderen observeerde ik initieel vanop een afstandje. De afstand was betrekkelijk klein aangezien het St Rémi park een klein parkje is van ongeveer 5,5 are. Ik zette me op een bankje, een trede of het fitness toestel, plaatsen met een verschillend gezichtspunt, haalde mijn notaboekje boven en begon met aantekeningen te maken en te schetsen wat ik zag. De schetsjes illustreren de onderwerpen die 'mijn oog trokken', me fascineerden. Dat kon een specifieke organisatie van de ruimte zijn of een specifieke houding of handeling van een persoon of enkele personen.

Het schetsen van een handeling (bijvoorbeeld tussen personen) laat je volledig opgaan in de situatie. Het is niet hetzelfde als de beschrijving van de situatie die je achteraf zou neerschrijven. Deze wijze van beschrijving heeft een extra dimensie, het vraagt een vorm van samen-doen, een connectie maken met de geobserveerde onderwerpen, personen of dingen, terwijl ze in hun beweging een vorm

aannemen. Ingold (2011) beschouwt deze wijze van beschrijving door observatie als een vorm van participatie. Volgens Ingold is het "the intimate coupling of the movement of the observer 's attention with currents of activity in the environment. To observe with a drawing purpose is not so much to see what is 'out there' as to watch what is going on. Its aim is thus not to represent the observed, but to participate with it in the same generative movement."

Figuur 1: Aantekeningen en schetsjes: de schetsjes illustreren beelden die mijn aandacht trokken: (niet in volgorde) een balustrade om te leunen; zo moeder, zo dochter; moeders en baby's, vaders en peuters; als het maar wieltjes heeft;…

Tegelijkertijd is deze wijze van observatie ook reactief. Kinderen zijn nieuwsgierig en als ze iemand iets zien doen dat hun aandacht trekt, willen ze meer weten. Mijn bezigheid in het park trok aandacht, vooral dan van lagere school kinderen. Dat maakte dat ik nooit lang alleen zat.

Sommige kinderen kwamen alleen kijken, sommigen kwamen mee met een zusje of broertje dat initiatief nam om te zien wat ik precies aan het doen was. Op verschillende wijzen ontstonden er zo interacties. "Tu fais un livre?" was zo een introductie tot conversatie. Maar evengoed begonnen er een aantal kinderen te spelen naast mij op de bank, of op het fitness toestel … en ondertussen waren zij druk bezig om mij te observeren. Dat stelde mij dan weer in de mogelijkheid om hen een vraag te stellen. Deze reactieve methode kwam enkel van pas bij kinderen onder de 10 jaar. Zowat 80% van de parkbezoekers zijn niet begeleidde kinderen tussen 4 en 16 jaar, meestal van vreemde origine. Het valt over het algemeen op dat de kinderen onder 10 jaar vaak in het gezelschap van een broer of zus in het park zijn. De oudere kinderen of tieners zijn meestal samen met vriendjes. Ze vormen praatgroepjes of voetballen, maar tonen geen interesse in mijn aanwezigheid. Hun bezigheden kon ik enkel registreren middels passieve observatie of schetsen.

In juni 2016 werd duidelijk dat de huidige uitbater van de polyvalente sportzaal die grenst aan het St Rémi park, JES stadslabo, geen verdere (participatieve) observatie wenste in het parkje. Ik ben dan opgehouden met deze observatiebezoekjes.

2. Situering: Yota!, een participatiestructuur van JES stadslabo

Situering Yota!

Als we een kleine uitsnede in de tijd maken zien we dat Laag Molenbeek al heel wat jaren met een aftands straatbeeld kampt. Ik ga hier niet dieper in op de ruimtelijke en socio-politieke ingrepen die deze verloedering mee in de hand werkten. We zien wel dat het socio-economische probleem van de bewoners en het gerelateerde publieke ruimte probleem van deze gemeente scherp uitgetekend in de media kwam in de jaren '80: de VRT wijdde er een Panorama uitzending aan. De documentaire plaatst net de elementen 'verwaarloosde publieke ruimte' en 'problemen van en met jongeren van vreemde afkomst' in de schijnwerpers. Twee statements uit de uitzending blijven hangen: *" We leven in een gemeente die zo goed als niets te bieden heeft voor deze jongeren"* en *"je zou die jongeren willen vergeven (voor hun krenkende gedrag in de openbare ruimte) want die kunnen zich onmogelijk goed in hun vel voelen. Ze zijn geen Marokkanen, maar ook geen Belgen. Ge kunt ze dat niet verwijten."* (Van Laeken, 1987).

In het daaropvolgende decennium voert Molenbeek kleinere ingrepen in de publieke ruimte uit. Zo kwam er bijvoorbeeld in de late jaren '90 het St. Rémi park(je) in de Havenwijk. Deze wijk had voordien geen park. In diezelfde periode (2001) start JES stadsslabo, gehuisvest in Molenbeek, een onderzoek naar de haalbaarheid en uitbouw van een knooppunt rond participatie van kinderen en jongeren in Brussel. Dat leidt tot een Kinderforum dat in 2004 zijn definitieve naam krijgt: Yota!

Tegenwoordig dragen een viertal JES stadslabo medewerkers de werking van Yota! Gedurende de voorbije jaren werkten zij als Yota! onder andere mee aan de herinrichting op kindermaat van een buurtplein in Sint-Gillis, aan de heraanleg van een straat in Kuregem en aan een avontuurlijke binnen- en buitenruimte in Sint-Joost-ten-Node. Bovendien publiceert Yota! kindermeningen in de stadskrant *Brussel Deze Week*. Verder ontwikkelde Yota! samen met het multimedia lab BEAM, de smartphoneapplicatie *Lomap*. Met *Lomap* kunnen kinderen en jongeren op een intuïtieve manier hun mening over hun buurt of stad kunnen delen (http://www.lomap.be/). In de zomer van 2014 rees op de Brusselse site Tour & Taxis het stadsproject Parck farm. Het was Yota!'s inbreng om zoveel mogelijk lokale jeugd bij dit project te betrekken. Zo ontstond het collectief Tcharmela. Tot op vandaag behoort deze site en zijn bestemming tot één van de grootste 'zorgkinderen' van Yota!

Onderstaande tekst door Yota! geeft een korte duiding van het Yota! standpunt over de relatie van kinderen en jongeren met 'hun' publieke ruimte en geeft aan op welke wijze ze haar eigen inbreng ziet om deze relatie te versterken:

We hanteren enkele belangrijke principes. Zo zien we kinderen en jongeren als de mede-eigenaars van de publieke ruimte waarin ze zich begeven. Ook wanneer ze "het dossier niet kennen" of weinig vertrouwd zijn met inspraakregels, dan nog blijven ze als gebruikers expert van de publieke ruimte. Onze ervaring leert dat ze niet enkel problemen kunnen benoemen en op de proppen komen met alternatieven, ze zijn ook in staat om de eigen behoeften en verlangens in relatie te zien tot de vele functies die de openbare ruimte heeft.

Onze aanpak ligt in de lijn van die visie. In onze werkmethoden laten we kinderen en jongeren zelf een buurtonderzoek doen, doen we appel op hun creatief vermogen om oplossingen uit te werken en zorgen we voor een omkadering (informatief, speels, gevarieerd, avontuurlijk ...) waarin dat proces kan plaatsvinden. Het werk dat we leveren is niet vrijblijvend, we willen dat de stem van kinderen en jongeren ook telt. Cruciaal en een permanente Yota!-zorg is de rechtstreekse dialoog met (en het engagement van) de buurt, beleidsmakers, stadsplanners, leerkrachten, media... (Yota!, n.d.)

Yota! in de Havenwijk van Molenbeek

Toen Yota! van start ging in 2002, structureerde de organisatie haar werking rond 3 grote pijlers. Deze pijlers zijn nog steeds Yota's ankerpunten: actie, dialoog en ondersteuning. We beschrijven deze ankerpunten aan de hand van het Yota! werk in de Havenwijk.

Wat betreft de eerste pijler of de 'actie pijler', kon Yota! haar werk in de Havenwijk verankeren binnen het duurzaam wijkcontract 'Rond Leopold'. Binnen dit contract kon Yota! kinderen actief betrekken om hun noden duidelijk te maken en deze dan te laten opnemen in de ontwikkeling van het ontwerp en de uitvoering van het St Rémi parkje. Voorafgaand aan het wijkcontract en gedurende verschillende jaren, gebruikte Yota! een vindplaatsgerichte methode om in contact te komen met de lokale jeugd. Yota! zoekt dezelfde publieke ruimten op die de jeugd dagelijks gebruikt. Dat deed ze ook met het St Rémi park. Hier volgde Yota! onder andere ook de groep jongeren die zich hier als bende vestigde. Eenmaal de contacten gelegd zijn, probeert Yota! het vertrouwen van de jeugd te winnen en de contacten te onderhouden en verdiepen door een quasi dagelijkse aanwezigheid in de publieke ruimte.

Wat betreft de tweede pijler, dialoog: '*Bij elk participatietraject stimuleren we een permanente dialoog tussen kinderen en jongeren enerzijds en beleidsmakers, ontwerpers en planners anderzijds'* (Yota!, n.d.). Voorafgaande aan het participatie project voor her aanleg van het St Rémi park paste Yota! een vindplaatsgerichte benadering toe om interpersoonlijke contacten met plaatselijke jongeren te vinden, te onderhouden en te verdiepen. Beetje bij beetje, gesprekje na gesprek, kreeg Yota! inzicht in welke jongeren er vaak in de publieke ruimte vertoefden en welke gezichten bij welke plaatsen hoorden. Er waren (zijn) in deze buurt meerder jeugdbendes die elk een bepaald territorium van de openbare ruimte claimen. Tijdens de periode van het duurzaam wijkcontract stimuleerde en informeerde Yota! de door de gemeente aangeduide architect over participatieve samenwerking. We zien in de volgende hoofdstukken dat dialoog of in gesprek gaan met mekaar een belangrijk ingrediënt van het samenwerkingsproces was.

Wat betreft de derde pijler, ondersteuning: '*De ervaringen die we opdoen in onze verschillende projecten, vertalen we in uitgewerkte methodes voor het stimuleren van participatie. Iedereen die zelf participatieprojecten met kinderen en jongeren uitwerkt, kan een beroep doen op onze expertise.'* (Yota!, n.d.). De gemeente Molenbeek lanceerde op een alternatieve ontwerp wedstrijd voor de hernieuwing van het St Rémi park (TV-Artgineering-Urban Platform, 2012a). Ze was op zoek naar een architectuurbureau dat kon meehelpen om het park toegankelijk te maken voor een breed publiek, en daarmee tegelijk er voor zorgde dat de veiligheid van de plaats en zijn directe omgeving sterk verbeterde. Dit alles moest gebeuren met een vrij beperkt budget van circa 250.000 euro. De gemeente schreef een viertal door de gemeente zelf gekozen architectuurbureaus aan met de uitnodiging om een nota te maken van hun persoonlijk (van de architect) gevoel over het St Rémi park. Het architectenbureau K2A uit Brussel won de wedstrijd. Hun belangrijkste streefdoel was om naar de gebruikers van de ruimte te luisteren en om de ruimte daarna 'bruikbaar' te maken voor een zo breed mogelijk publiek.

Yota! ondersteunde dit luister- alias participatieproces over het ontwerp van het te vernieuwen park door zijn inbreng van kennis over de lokale jeugd en door deze jeugd ook zelf aan het woord te laten. Dit laatste gebeurde onder andere door het toepassen van de Map-it methode. Dit instrument bevordert communicatie aan de hand van participatieve cartografie (Dreessen, Huybrechts, Laureyssens, Schepers, & Baciu, 2016). Dit instrument maakt onder andere gebruik van post-its met iconen om je positie/gevoel ten aanzien van een bepaalde ingreep/situatie in de ruimte aan te geven op een kaart waarop de gewenste ruimtelijke gesprekonderwerpen staan. Concreet werden zes ontwerp principes voorgesteld die aan de hand van bijkomende referentiebeelden beter visueel te interpreteren zijn (zie verder in dit hoofdstuk). De ontwerp principes waren: het gebruik van een

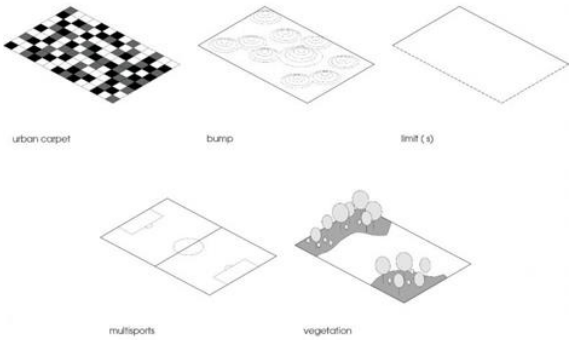
‘stedelijk tapijt’ of vloerbedekking met patroon; ronde hellingen; een open park zonder enige afsluiting; een voetbalveld; en groene ruimte. Daarnaast gebruikte men ook ludieke acties waarbij parkbezoekers bijvoorbeeld de door hen ervaren knelpunten in het park mochten afplakken met rode tape.

Figuur 2: Knelpunten afplakken met rode tape (Yota! archief).

Figuur 3: Werken met referentiebeelden (bovenste twee foto’s); je mening uiten met post-its (onderste twee foto’s) (Yota! archief).

Figuur 4: Zes ontwerp principes die in het participatieproces weren ingebracht. (Yota! archief)

In het najaar van 2015 zette Yota! effectief een stapje terug, na jaren van aanwezigheid in deze lokale publieke ruimte en een situatie van het opnemen van een gedeelde verantwoordelijkheid voor deze specifieke ruimte gaf ze de werking ter plaatse over aan andere medewerkers van JES stadslabo. De bedoeling is om de lokale jongeren de kans te geven om te leren van verdere verantwoordelijkheden zelf op te nemen en deze in overleg met andere bewoners en organisaties vorm te geven. Het JES stadslabo team dat samen met een bediende van de gemeente Molenbeek instaat voor de huidige werking van de polyvalente zaal naast het parkje heeft onder andere als opdracht om de plaatselijke jongeren te betrekken bij andere lokale jeugdinitiatieven en buurtinitiatieven voor het samenleven in de openbare ruimte van hun woonomgeving, en om zelf initiatieven te organiseren voor de jeugd.

Herontwikkeling van het St Rémi park

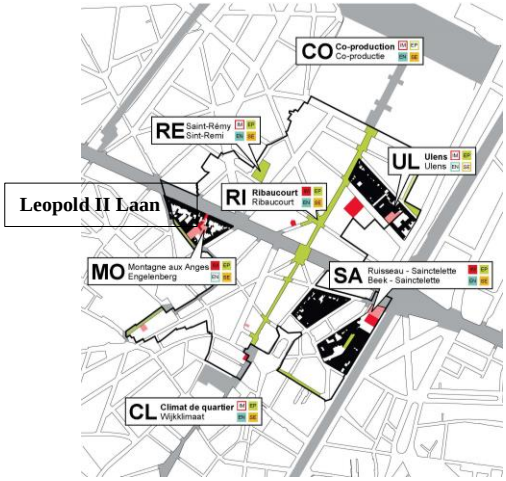
De gemeente Molenbeek zorgde er voor dat de herontwikkeling van het park werd ingeschoven in het grotere plaatje van het duurzame wijkcontract 'Rond Leopold II' (2012-2016). Dit contract behelst nog een zestal andere ingrepen rondom de Leopold II Laan (TV Artgineering, 2014). Deze laan of 'boulevard' vormt de grens tussen de Havenwijk en Historisch Molenbeek. Het is het eerste 'duurzame' wijkcontract voor de gemeente Molenbeek (Molenbeek 1080, 2016). Sinds 1994 maakt het Brussels hoofdstedelijk gewest het mogelijk om 16 wijkcontracten te ontwikkelen. Vier van deze contracten waren gesitueerd op het grondgebied van Molenbeek (Stad Brussel, 2016). In 2010 werden de wijkcontracten omgevormd tot 'duurzame' Wijkcontracten, met een groter accent op duurzame ontwikkeling en burgerparticipatie.

Er stonden drie punten op de agenda van het duurzame wijkcontract voor de directe omgeving van het St Rémi park en het park zelf (TV Artgineering, 2014):

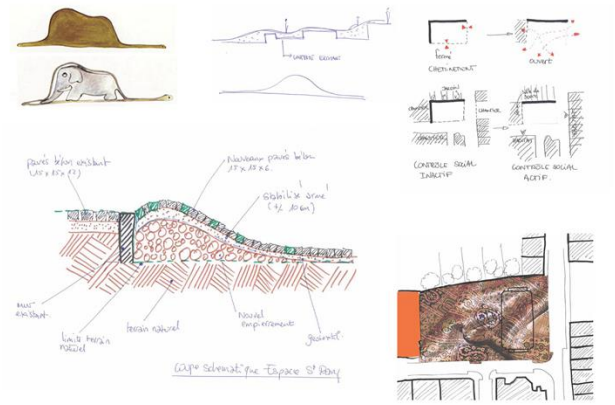
- revitalisering van her St Rémi park en er een veiligere omgeving van maken;
- aanstellen van een straatanimator;
- aanstellen van een IMPULS animator St Rémi, verbonden met de polyvalente zaal St Rémi.

Enkele van de voorwaarden tot slagen die vermeld zijn in het contract zijn de volgende:

- in acht nemen van de kennis van jongeren en bewoners bij de ontwikkeling van het project betrekken;
- de aanbevelingen van het lopende participatieproject integreren (JES / YOTA!); het « speelplein » aspect niet afschaffen (speelnetwerk BIM);
- de activiteiten georganiseerd door buurthuizen of andere infrastructuren van de wijk hervatten;
- een goed beheer van het park verzekeren: regelmatig onderhoud en beheer in samenwerking met de gemeenschapswachten;
- samenwerking met de verschillende instanties betrokken bij de openbare ruimte (Sibelga) om de werkzaamheden in de tijd te coördineren.

Figuur 5: Duurzaam wijkcontract 'Rond Leopold II'. Zeven ingrepen rondom de Leopold II Laan; de Havenwijk ligt ten noorden van de Leopold II laan en Historisch Molenbeek ligt ten zuiden van de laan (TV Artgineering, 2014).

Figuur 6: Het hele opzet was gericht op 'hergebruik'. Het voorontwerp maakte gewag van een simpel 'bedekken' van de bestaande ruimte. Hierdoor zouden er automatische oneffenheden in het terrein komen (Gemeente Molenbeek, 2013).

Grootste initiële bekommernis van de gemeente Molenbeek was om met een vrij beperkt budget een park te ontwerpen dat voldoende veiligheid bood aan zijn gebruikers (zie figuur 6) (interview medewerkers gemeente Molenbeek). Het hele opzet gericht op 'hergebruik'. Aanvankelijk bestond het plan er in om alleen de oneffenheden van het terrein te bedekken en zodoende glooiingen te construeren. De volgende stap, het idee om ronde heuvels te implementeren was van hieruit vrij vlug gemaakt. Het zou het eerste ontwerpidee worden dat aangevuld werd met vijf andere ideeën (zie hoger). Yota!, maar ook de gemeente en de het architectenbureau K2A, gebruikten deze zes ideeën als basis voor het communicatie/ participatieproces over de concrete invulling van het parkontwerp met de lokale jeugd en gebruikers van het park. Voor de gemeente Molenbeek was Yota! een natuurlijke partner in het participatieproces voor heraanleg van deze publieke ruimte.

3. Diversiteit in Molenbeek en in de Yota! werking

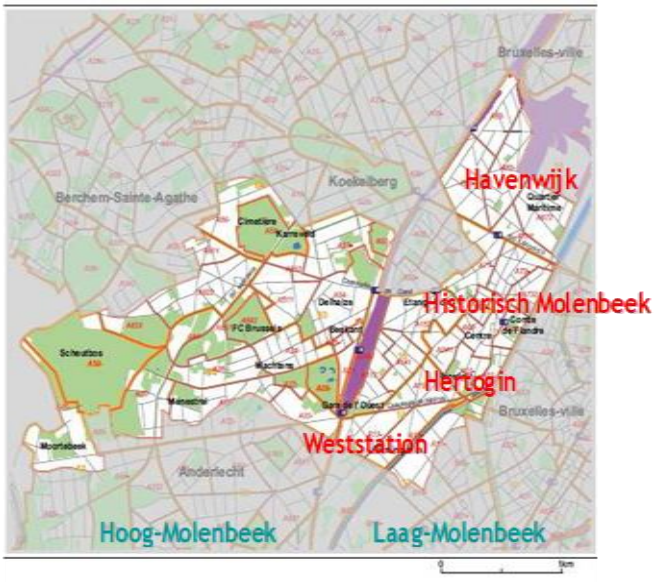
Traditioneel wordt aangenomen dat etnisch culturele homogeniteit lotsverbondenheid stimuleert en heterogeniteit dus (minstens) een uitdaging is voor het genereren van solidariteit. In DieGem willen we deze patstelling tussen solidariteit en heterogeniteit doorbreken door te zoeken naar vormen van solidariteit in diversiteit. Hoe kunnen we de diversiteit in deze case beschrijven? Hoe wordt deze diversiteit door de betrokkenen ervaren?

In dit hoofdstuk beschrijf ik de etnische diversiteit van de gemeente Molenbeek en zoom in op enkele diversiteitsaspecten van de Molenbeekse Havenwijk. Dit geeft een eerste demografisch en socio-economisch beeld van het Yota! werkterrein voor het St Rémi park. Vervolgens licht ik de specifieke samenstelling van de jeugd om en rond de St. Rémi toe, voor en na her aanleg van het park. Ten slotte bekijk ik de etnische diversiteit in de samenstelling van het JES stadslabo team waarvan Yota!, in termen van mankracht, een klein onderdeel is. Hierbij komt kort aan bod op welke wijze deze organisatie etnische diversiteit benadert in zijn werking met jongeren in het algemeen.

Diversiteit in Molenbeek

De ganse gemeente Molenbeek telde in 2015 circa 95.000 duizend inwoners op circa 5,89 km². Dat zijn er heel wat, maar wat dit cijfer bijzonder maakt is dat dit aantal pas bereikt werd gedurende de laatste 16 jaar. De volledige vorige eeuw bleef het bevolkingscijfer hangen rond de 70.000 inwoners en dan kwam er vrij opeens, vanaf 2000, een sterke bevolkingsstijging (BISA. brussels, 2016). Molenbeek telde op 25 jaar bij saldo (immigratie-emigratie) 47,3% nieuwe binnenkomers. Dit is het percentage ten opzichte van het bevolkingsaantal van 1989 (BuG 294, 2015). In het Brusselse gewest is dat 34,7%, dat is ook een hoog percentage maar toch aanmerkelijk lager dan dat van Molenbeek.

Het Westelijk Ringspoor van Brussel verdeelt de gemeente in twee. Ten Oosten van deze spoorlijn ligt Laag-Molenbeek, het oudste deel van de gemeente, ten westen ervan ligt Hoog-Molenbeek, ook wel Nieuw Molenbeek genoemd. Alhoewel even complex in hun samenstelling zijn de inwoners van Laag Molenbeek beduidend minder gegoed dan die van Hoog Molenbeek. Dit gaat niet alleen op voor de vele vreemdelingen van verscheiden afkomst in dit gebied, dat geldt ook voor de resterende, oorspronkelijke, oudere Belgische bevolking van dit gebied (Vandecandelaere, 2015). Dit gaat niet volledig op voor de nieuwere en jongere bevolking met Belgische roots. Ook het karakter van de publieke ruimte verschilt duidelijk in beide delen van Molenbeek. Laag Molenbeek kent nauwelijks groene ruimte; Hoog Molenbeek daarentegen heeft enkele mooie en grote parken.

Figuur 7: Het westelijk ringspoor verdeelt de gemeente Molenbeek in twee. (Trappers, 2013)

Figuur 8: Molenbeek: Eén van de 19 gemeenten die samen het Brusselse hoofdstedelijk gewest vormen. BISA.brussels, 2016.

jaar	categorie	Havenwijk	Historisch Molenbeek	Brussel gemiddelde
2006	**vreemdelingen (Europese origine) (%)**	7.03	6.99	14.29
2006	**vreemdelingen (N. Africa origine) (%)**	13.09	15.73	4.38
2008	**werkloosheid (%)**	33.34	39.42	20.34
2007	**geboortecijfer (%)**	22.22		16.89

Figuur 9: Etnische, demografische en socio-economische aspecten van de Havenwijk en het historische centrum van Molenbeek in vergelijking met Brusselse gemiddelden. BISA.brussels, 2016.

Volgens het Brusselse Instituut voor Statistiek en Analyse (2016) is ongeveer 25% tot 40% van de Molenbeekse bevolking moslim. Dat lijkt minder dan verondersteld in de algemene media. Zo ook heeft circa 75% van deze bevolking de Belgische nationaliteit en is zowat 25% niet-Belg. Van deze 25% niet-Belgen hebben circa 34%, of zo'n 7.500 inwoners, de Marokkaanse nationaliteit. Hiermee vormt de Marokkaanse bevolking met voorsprong de grootste bevolkingsgroep met vreemde nationaliteit in deze toch wel zeer cultureel diverse gemeenschap. Veel van de huidige Belgen hebben namelijk een Marokkaanse achtergrond. Andere courante etnische achtergronden zijn de Turkse, de Italiaanse, de Spaanse, maar ook enkele van Sub Sahara zoals de Congolese. Recent is er ook duidelijk aanwezigheid van bewoners met Poolse, Roemeense en Pakistaanse achtergrond.

De Yota! casestudie concentreert zich op de omgeving in en om de Havenwijk van Laag-Molenbeek. Uit de tabel hierboven blijkt dat heel specifiek in deze Molenbeekse wijk de niet-Belgische bevolking van Marokkaanse origine, relatief gezien een stuk hoger ligt dan het percentage van deze bevolkingsgroep als gemiddelde voor Brussel. Bovendien ligt het percentage van de niet-Belgische bevolking van Europese afkomst relatief gezien behoorlijk lager dan het gemiddelde voor Brussel.

Ook de jonge leeftijd van de Molenbekenaars is opvallend. Daar waar in het Brusselse gewest ongeveer 20% van de bevolking ouder is dan 60 jaar, bedraagt dit percentage in Molenbeek net de helft, nl 10%. Bovendien is circa 40% van de Molenbeekse populatie jonger dan 20 jaar, tegenover 23% in het Brusselse gewest (Trappers, 2013). Er worden in Molenbeek, per honderd personen, dan ook gemiddeld vijf personen meer geboren dan in de rest van Brussel (BISA.brussel, 2016). Molenbeek herbergt gezinnen met veel kinderen, waarvan veel eenoudergezinnen. Volgens Trappers (2013)

zouden zelfs 32,5% van de gezinnen met kinderen eenoudergezinnen zijn, met in de grote meerderheid de moeder als gezinshoofd. Dat is veel.

Een andere sociale bijzonderheid is dat Historisch Molenbeek een uitgesproken arbeiderswijk is met een laag inkomen per inwoner en een grote groep laaggeschoolden. De werkloosheidsgraad in de Havenwijk en directe omgeving is groot: 3 tot zelfs 4 van de 10 werk bekwame volwassenen heeft geen werk. Een situatie die ontstond in de crisisjaren '70 toen enkele grote lokale fabrieken hun poorten sloten. Zo was de Belgische Post de laatste grote onderneming die in 1987 wegtrok uit de buurt. Ze was toen gehuisvest in de gebouwen van Tour en Taxis. Ook de in gebruik name van het klein kasteeltje in 1986 door FEDASIL als opvangcentrum voor asielzoekers verergerde de situatie. Vaak komen deze mensen in Molenbeek terecht, de eerste stopplaats waar asielzoekers anderen vinden waarmee ze in een gekende taal kunnen communiceren.

We zien dus een buurt met onder andere volgende kenmerken:
- multi-etnische samenstelling buurt (*ethnic heterogeneity*)
- grote bevolkingsdichtheid (*urbanization*)
- eenoudergezinnen (matrifocaal) (disrupted families)
- zwakke economische status (socio economic status)
- sterke bevolkingsverschuivingen (residential mobility)

Heel wat onderzoek beschrijft de relatie tussen (een van) deze karakteristieken en jeugddelinquentie. Volgens Sampson en Groves (1989) zijn de hierboven vermelde karakteristieken in feite exogene bronnen van delinquentie. Ze hebben volgens deze sociologen eerder een directe relatie met een aantal *dimensies* van *social disorganisation*. Sampson en Groves onderscheiden de volgende drie belangrijke mechanismen of dimensies van *social (dis)organisation* ***binnen*** een gemeenschap: De eerste dimensie is de (on)*macht van de lokale gemeenschap om lokale groepsdynamieken, zoals daar zijn jeugdbendes, te controleren*. Daarnaast herkennen Sampson en Groves ook de mechanismen (het ontbreken van) een *netwerk aan informele lokale vriendschappen* en als derde de (lage) *mate van participatie in lokale vrijwilligers organisaties en formele organisaties* als sleutelfactoren die bepalen of een gemeenschap vorm kan geven aan een stevige 'organisatorische basis'. De mate waarin een gemeenschap 'socially disorganised' is zal een directe invloed hebben op (jeugd) delinquentie in deze gemeenschap. *Social organisation* en *social disorganisation* liggen op de uiteinden van eenzelfde continuum.

We zien verder in het rapport op welke wijze Yota! en bij uitbreiding JES stadslabo inspelen om de dimensies 'participatie in lokale organisaties' en 'controle aansterken van de lokale gemeenschap op lokale groepsdynamieken' in en rond het St Rémi park te versterken. Jeugddelinquentie was inderdaad het meest hardnekkige probleem waarmee deze specifieke omgeving te kampen had voor de her aanleg van dit parkje (TV Artgineering – Urban Platform cvba, 2012a). Volgens recente cijfers echter (begin 2016) bevindt de huidige graad van jeugddelinquentie in Molenbeek zich ver beneden de mate waarin er in Antwerpen jeugddelinquentie voorkomt (Callewaert, 2016).

Diversiteit in en om het St Rémi park

Voor de heraanleg vormde het St Rémi park de uitvalsbasis van een hiërarchisch gestructureerde jeugdbende. Waarbij de meer ondergeschikte leden een soort van 'loopjongen' taak krijgen en de bendeleider de gezamenlijke activiteiten bepaalt. De leden van deze bende en de bendeleider hadden een Marokkaanse achtergrond. Ook tijdens de schooluren kon men deze jongeren op straat aantreffen. De activiteiten die de grootste 'voetafdruk op het park' achterliet was druggebruik en het dealen van drugs. Vandaar de met naalden vervuilde grond van het park, maar ook het sterk imponerende gedrag van de bendeleden tegenover andere parkgebruikers. Kleine kinderen waren zondermeer angstig als ze om de één of andere reden het park moesten passeren. Overigens bleek uit gesprekken met Yota! dat de bendeleden zich zelf behandeld voelden als minderwaardige leden van de lokale gemeenschap. Ze legden hierbij een duidelijk verband met de verwaarloosde toestand van hun wijk en de minieme park voorzieningen of alleszins de lamentabele toestand waarin deze voorzieningen zich bevonden. Dit gaf hen het gevoel dat ze 'niet de moeite waard' waren, zeker niet voor diegenen die beslissingen nemen op gemeentelijk niveau. Een beschrijving van de situatie in deze wijk voor de heraanleg van het park in hoofdstuk 7 maakt duidelijk dat deze verwaarloosde publieke omgeving inderdaad nauwelijks enige bruikbare, laat staan aangename ruimte bood om in te vertoeven voor jongeren van deze wijk (Van Laeken, 1987; TV Artgineering – Urban Platform, 2012a; interview Yota! medewerkster).

Uit onderzoek (Gola, forthcoming) blijkt dat het ruimte gebruik in Historisch Molenbeek door mensen met immigratie roots beduidend schilt van het ruimtegebruik van mensen van een gentrificerende middenklasse. Niet alleen schilt de kwaliteit en grootte van de privé ruimte, waardoor er voor de mindergegoeden een uitdrukkelijke druk naar buiten ontstaat. Ook het dagelijkse gebruik van de buitenruimte is anders. Daar waar de doorsnee Belg een open raster van dagelijkse bewegingen vertoond, bewegingen die ook ver buiten de wijk reiken, heeft het ruimtegebruik van de inwijkeling een zeer dicht patroon én is het zeer lokaal. Uit dit onderzoek blijkt tevens dat de sociale kennis over

de wijk bij beide groepen erg van mekaar verschilt. Zo zal de minder gegoede bewoner met migratieroots vaak zeer nauwkeurig kunnen beschrijven wie waar woont en wie welke relatie met wie heeft in de buurt. De meer gegoede Belg heeft deze specifieke sociale kennis over zijn buurt doorgaans niet. Hetzelfde geldt wellicht, a fortiori, voor de plaatselijke jongeren. De nood van deze jongeren aan plaats in de publieke ruimte is groot. Waar anders kunnen ze terecht om hun sociale leven vorm te geven? Geen wonder dat Hopkins (2010) stelt dat het typische 'ruimte claim' gedrag in hogere mate aanwezig is bij jongeren die leven in socio-economische precaire situaties. En net die ruimte werd door jongeren ervaren als niet onderhouden en vervallen, hondenpoep alom … Bovendien heerst er onder deze jongeren een groeiende onverschilligheid tegenover de school en een enorme demotivatie vanwege hun onzekere toekomst. Bij deze jongeren vindt men dan ook bijzonder veel schooluitvallers (interview Yota! en Artgineering, 2014).

Ook om en rond het parkje eigenen kleine jeugdgroepjes van gemengde origine zich bepaalde plekken toe. De verdeelkast voor elektriciteit, op de hoek van de straat, is zo een plek. Vrij onopvallend maar toch aanwezig is het opschrift van een jongere, het symboliseert een claim en een identiteit: 'hier' spreek 'ik' af met mijn vrienden. Een van de grootse uitdagingen van jongeren in het algemeen, en in het bijzonder van jongeren van vreemde afkomst, is namelijk een om een eigen betekenisvolle identiteit op te bouwen. Vaak ook als antwoord op stereotypering van volwassenen (Hopkins, 2010). Deze vriendengroepjes zijn in de Havenwijk zeker niet altijd volledig samengesteld op basis van het hebben van een homogene etnisch culturele achtergrond. Al deze groepjes delen wel de eigenschap van interne loyauteit en externe afstandelijkheid tot zelfs openlijke agressie en vandalisme van door anderen geclaimde ruimtes.

Figuur 10: Op vakantiedagen en na schooluren bestaat het parkpubliek voor zowat 80% uit niet begeleidde kinderen met een leeftijd tussen 4 en 16 jaar. Bezoekers van oorspronkelijke Belgische origine zijn ondervertegenwoordigd.

Het huidige St Rémi park is een attractieve plaats voor kinderen en jongeren. Het parkpubliek bestaat op vakantiedagen en na schooluren voor zowat 80% uit niet begeleidde kinderen met een leeftijd tussen 4 en 16 jaar. Vooral kinderen van Marokkaanse, Roemeense, en Congolese afkomst spelen in kleine groepjes samen. Ze spelen voetbal, fietsen of vormen babbelgroepjes. Er zijn altijd enkele volwassenen van vreemde origine aanwezig, maar nooit meer dan een paar en hun band met de kinderen is niet altijd duidelijk. Enkele ouderen, meestal vrouwen, van vreemde origine zitten op de banken en bekijken het gebeuren. Moeders met baby's en buggy's en vaders met hun kleuters maken het plaatje af. Afgezien van de enkele ouderlingen die meestal aan de buitenzijde van het park zitten, en enkele begeleiders van JES stadslabo zijn er nauwelijks blanke mensen te bespeuren in het park. De leden van de bende zijn hier niet meer aanwezig. Zij zijn de leeftijd van een speelpark ontgroeid. Het park is ook niet meer de draaischijf voor druggebruik. Dit wil niet zeggen dat het drugprobleem in deze wijk is opgelost. Dit specifieke probleem huist nu een aantal straten verderop.

Etnische diversiteit in de JES stadslabo werking

JES stadslabo heeft voor zijn Brusselse werking bijna 90 medewerkers in dienst, hiervan werken vier personen voor Yota! De etnische samenstelling van deze groep mensen vertegenwoordigt een vrij representatief etnische mix van de samenleving waarin ze werken. De wijze waarop ze omgaan met hun doelgroep, de stedelijke jongeren, benadert sterk de 'kruispunt benadering'. Dat wil zeggen dat de wijze waarop JES stadslabo medewerkers interageren met mensen van vreemde origine niet alleen gebaseerd is op een waarneming van de etnische afkomst van de andere. Het is ook niet alleen gebaseerd op het socio-economische profiel of gender van de andere, etc. maar op een situatie gebonden ontmoeting waarbij de situatie zal uitwijzen welke identiteitsaspecten het meeste aan bod komen. Dit aspect van interactie kwam naar voren tijdens een workshop met elf JES stadslabo medewerkers over kruispunt denken. Ze bekijken, ervaren en behandelen *de andere* (in dit geval de jongere) als eigenaar van een complex aantal eigenschappen in een bepaalde context. Aan de workshop deden medewerkers met verschillende staten van dienst en verschillende niveaus uit de JES stadslabo hiërarchie mee. Zo waren onder de aanwezigen, twee kaderleden, de coördinatrice van Yota!, enkele terreinmedewerkers en enkele administratieve krachten.

De Yota! medewerkster die betrokken was bij het participatie project voor de her aanleg van het St Rémi park kent de publieke ruimte en de geplogenheden en problemen van jongeren die hier aanwezig zijn heel goed. Zij was gedurende enkele jaren en op quasi dagelijkse basis aanwezig in de publieke ruimte en onderhield actief interacties met jongeren van verscheiden origine in en rond het St Rémi park.

4. Interpersoonlijke praktijken van solidariteit

Onder solidariteit verstaan we de bereidheid om met elkaar te delen en te herverdelen vanuit een gevoel van lotsverbondenheid en loyaliteit. We kunnen materiële middelen delen, maar ook immateriële zaken zoals tijd, ruimte en identiteit. We zoeken naar nieuwe vormen van solidariteit waar mensen van verschillende afkomst in elkaars nabijheid toeven en zich engageren in interpersoonlijke praktijken. Welke interpersoonlijke praktijken van solidariteit zijn in deze case significant?

In dit hoofdstuk kijken we naar de wijzen waarop kinderen onder 16 jaar met mekaar omgaan in het huidige parkje. Welke interpersoonlijke praktijken tussen de hier spelende kinderen treden op de voorgrond en is hier sprake van solidariteit in diversiteit? De interpersoonlijke praktijken in het participatieproces komen in dit rapport ook aan bod, maar beschrijf ik, omwille van het 'politieke' karakter er van in het volgende hoofdstuk.

Het is duidelijk dat niet iedereen met iedereen samenspeelt, maar als geheel kan men het park zeker zien als een sterk gedeelde ruimte. De beperkte grootte en het ontwerp van deze publieke ruimte maakt dat je op elk moment kan zien met wie je ze deelt. Uit observatie in het park blijkt dat het voetballen nog het meeste het samenspel in diversiteit stimuleert. Je ziet kinderen, vooral jongens, van verschillende afkomst en met duidelijke leeftijdsverschillen zonder veel aandacht voor die verschillen samenspelen. Het is geen uitzondering dat enkele jongens van om en bij de 16 jaar samenspelen met een 8 jarige. Het gebeurt dat er meisjes mee een balletje trappen, maar dat is eerder zeldzaam. Dit spel blijft duidelijk gedomineerd door jongens. We zagen wel enkele meisjes, in een groepje, babbelend op het veld, terwijl errond ongestoord verder gespeeld werd met de bal.

Figuur 11: De beperkte grootte en het ontwerp van deze publieke ruimte maakt dat je op elk moment kan zien met wie je ze deelt (zie onderste foto, auteur); voorheen kon dat niet (zie bovenste foto, K2A).

Figuur 12: Voor een groot aantal jongens vanaf circa 7 jaar stimuleert voetbal het samenspel in diversiteit in dit park nog het meeste.(K2A)

En toch karakteriseert het gebruik van of spel met 'wielen' dit park het sterkst. Het is indrukwekkend om te zien hoe groot het gamma aan dergelijk speelmateriaal hier wel is. Meisjes én jongens van alle leeftijden (jeugd én kinderen), brengen de meest uiteenlopende 'fietsen' , 'auto's', 'stepjes', 'roller skates', 'skateboards', 'karretjes' ed mee en laten 'de wielen draaien'. Jeugdig copycat gedrag is alom tegenwoordig: iemand rijdt op één wiel over het voetbalterrein, en niet veel later zie je de fiets van hand tot hand gaan, alle jongens van de groep willen wel eens uitproberen of ze op één wiel kunnen rijden (met deze éne fiets). Een ander treffend voorbeeld dat aangehaald werd door de architecte van het parkje is het volgende. Tijdens de eerste weken na de opening kwam een geoefende skate boarder, een verre bekende van de architecte, het parkje uitproberen, toevallig terwijl de architecte van het park aanwezig was. De architecte fiets regelmatig voorbij het parkje. Dit project neemt namelijk een speciaal plaatsje voor haar in: het is haar eerste volwaardige participatieproject en ze wil op de hoogte blijven van het parkgebruik. Nu is het parkje niet ontworpen voor puur skate boarding, dat was een bewuste beslissing in verband met het ontwerp. Daarvoor zijn er andere faciliteiten op andere locaties in Brussel. Bij het zien van de zeer geoefende skate boarder is de eerste reactie van de kinderen: 'o non, les skateur, ils prends tout l'espace'. De daaropvolgende week gaat de architecte terug een kijkje in het park nemen en wat ze dan ziet vertedert haar en geeft haar heel wat beroepsfierheid : verschillende kinderen sleuren een skateboard achter zich aan of gebruiken een het op hun eigen wijze. Volgens de architecte is het wonderbaarlijk hoe twee 'communities' zonder enige verbale communicatie en met maar één enkel contact op een gedeelde plaats, op creatieve wijze gedrag overnemen. Daarenboven worden de fysieke kwaliteiten van de ruimte (de heuvels in mineraal) optimaal uitgeprobeerd op mogelijkheden.

Figuur 13: En toch karakteriseert het gebruik van of spel met 'wielen' dit park het sterkst.

Figuur 14: Kinderen testen de fysieke kwaliteiten van de ruimt op mogelijkheden.(foto's K2A)

We zien dat delen en overleg 'part of the game' is. Vier kleuters en drie 'fietsjes': dat maakt onderhandelen noodzakelijk. En dat gebeurt ook, zonder enige tussenkomst van volwassenen. 'Dit park is leuker (dan een ander pleintje in de buurt) want hier kan je fietsen', vertellen een aantal kinderen mij. Het lijkt inderdaad wel de grootste troef van deze plaats.

Toch is dit soort van delen niet altijd de evidentie zelve. Dat blijkt uit een interview met een mama van Vlaamse origine met drie kindjes. Ze woont in de buurt en gaat al wel eens naar het park met haar kinderen, niet echt vaak omwille van de andere omgangscultuur die ze hier treft, maar al wel eens omwille van de leuke fietsmogelijkheden van het park. Wat haar tegenzit is dat de (dure) fiets die zij meeheeft voor haar kinderen al gebruikt kan worden door een andere kinderen dan de hare. Het probleem is dubbel: ze kan de fiets niet ongemoeid op een plekje achterlaten als haar kinderen

eventjes beslissen om iets anders te doen dan fietsen, want dan bestaat de mogelijkheid dat een ander kind de fiets gebruikt en je weet maar nooit of er een ongeluk van komt, dus delen doet ze liever niet. Bovendien is het voor haar moeilijk als op het moment dat het andere kind met de betreffende fiets wil spelen, de ouder van vreemde origine aanwezig is en die niet tussenbeide komt. Die andere volwassene aanspreken over haar probleem over het gebruik van de fiets vind ze te moeilijk. 'Het is toch evident dat je dit niet toelaat?'

Figuur 15: Vier kleuters en drie 'fietsjes': dat maakt onderhandelen noodzakelijk.

Samenvattend wijzen de bevindingen van dit hoofdstuk er op dat het ruimtegebruik van het St Remi park duidelijk aangeeft dat diens ruimtelijke inrichting en sociale organisatie het ontwikkelen van sociale competenties van kinderen en jongeren faciliteert. Het delen van ruimte en speelgoed is een ontwikkelde competentie, een vorm van solidariteit, die niet 'uit de lucht' komt te vallen. Het vraagt een erkennen/ begrijpen van de waarden en normen van 'de ander'. Dat blijkt onder andere als men de houding van de volwassene over delen van speelgoed, en daarom hier bij uitbreiding het delen van ruimte, van naderbij bekijkt en vergelijkt met het meest voorkomende gedrag bij de aanwezige kinderen.

5. Burgerschapspraktijken

Klassiek is solidariteit gebaseerd op burgerschap als status: het formeel lidmaatschap van een politieke gemeenschap geeft toegang tot allerlei (herverdelende) voorzieningen. In DieGem onderzoeken we hoe nieuwe vormen van solidariteit groeien uit concrete praktijken van burgerschap in de publieke ruimte. Deze kunnen een claim leggen op economische herverdeling, culturele erkenning of politieke vertegenwoordiging.

"Hoeveel burgerschapseducatie en democratische vorming we er ook tegenaan gooien,- die nodig is voor alle duidelijkheid- zolang de samenleving uitsluiting, discriminatie en racisme in zich draagt en uitdraagt, zal die theorie stoten op de alledaagse praktijk die er haaks op staat. Hoe benader je een leerling die leert over pluralisme en democratie maar zich behandeld voelt (wordt) als een secundaire burger? Voor sommige burgers is de samenleving een dagelijkse leerschool over democratie en burgerschap, lang niet altijd op een positieve manier. Burgerschap is niet enkel een kwestie van eindtermen maar vooral van maatschappelijke einddoelen." Pascal De Bruyne

Voor vele jongeren is 'burgerschap' een niet doorleefd begrip. Ondanks sommige goedbedoelde pogingen ligt het 'weten' wat burgerschap kan zijn en het 'meemaken' wat burgerschap kan zijn nog ver uit mekaar. Vandaar ook de vraag van Debruyne: hoe behandel je een jongere als volwaardige burger terwijl die in zijn onmiddellijke, dagelijkse omgeving een reflectie ziet van zijn minderwaardig zijn als burger? Hieronder beschrijf ik elementen van het participatie proces met jongeren zoals gezamenlijk gebeurde door Yota!, het architectenbureau K2A en de verantwoordelijken voor dit project van de gemeente Molenbeek. Uit de voorbeelden die we verder in dit hoofdstuk beschrijven blijkt dat een werkelijke participatie in het vormgeven van je directe, dagelijkse omgeving kan bijdragen tot economische verdeling en erkenning. Dit proces kan op zijn beurt de mate waarin er participatie bestaat in lokale vrijwilligers organisaties en formele organisaties beïnvloeden. We zagen hoger dat Sampson en Groves (1987) deze dimensie, namelijk participatie aan lokale organisaties, als een sleutelfactor zien die bepalen of een gemeenschap vorm kan geven aan een stevige 'organisatorische basis'. Dewelke op zijn beurt een invloed heeft op (jeugd)delinquentie in een gemeenschap.

In de verdere tekst beschrijven we enkele elementen van het onderhandelingsproces over de inrichting van het nieuwe park. Hierbij is het goed om steeds voor ogen te houden dat het nooit om een 'één op één' proces ging, standpunten van meer dan twee partijen kwamen aan bod. Het was zeker ook geen proces waarbij de architecte een allesoverheersende rol had. Het was een wederzijdse samenwerking door middel van input en feedback tussen voornamelijk, Yota!, de architecte, de verantwoordelijke

voor de gemeente Molenbeek, kinderen van de jeugdbende en kinderen en volwassenen uit de buurt. *"It was, comment dire, vraiment together. We have done les notice together (met Yota!)"* (interview architecte). Zoals eerder vermeld was het voor de architecte een eerste ervaring in deze manier van samenwerking voor ontwerp.

We focussen nu op drie voorbeelden van het onderhandelingsproces tijdens de ontwerp periode voor het nieuwe St Rémi park. Het éne voorbeeld leidde tot de uitvoering van het voetbalveld zoals het nu is, het tweede voorbeeld gaat over de creatie van de groene ruimte zoals we die nu zien. En een derde voorbeeld toont expliciet aan dat luisteren ook werkelijk een onderhandeling inhoudt waarbij er soms keuzen van herverdeling worden gemaakt ten voordele van bepaalde belangengroepen.

De architecte kwam in dit proces met zeer gemengde gevoelens over het opnemen van een voetbalveld in het park: "… car franchement, pour nous, le foot is not good…" (interview architecte). In het interview verduidelijkte de architecte dat een voetbalveld bezwaarlijk kan gezien worden als een esthetisch verantwoord ontwerpelement. Nochtans bleek uit het voorafgaande participatieproces met Yota! dat voetbal misschien wel het belangrijkste element van het park was voor zijn jonge mannelijke gebruikers. Uit de latere participatiemomenten zou blijken dat er een 'heel groot' op hun verlanglijst stond. De ontwerpers hakten de knoop door, er zou een voetbalveld komen en het zou een semiprofessioneel grasveld krijgen met goal frames en bal-opvang-frames aan de twee uiteinden van het veld in inox. Achteraf gezien kreeg het voetbalveld zelfs veruit de grootste hap uit het voorziene budget. De jongeren vinden het super. Al lieten ze na uitvoering wel blijken dat ze heel goed wisten dat het veld wat kleiner was dan het voormalige voetbalveld en dat de vrij grote afwateringshelling soms lastig is. Maar het is zonder twijfel beter dan het vorige veld, het voldoet zelfs aan de normen die gebruikt worden voor sportclubs. Voor de lokale voetbalminnende jongeren is dit zeker een erkenning van hun waarden. Voor hen is kwaliteit (met referentie naar de sportwereld) versus goedkoop duidelijk herkenbaar. Dat leid ik af uit de wijze waarop de jongeren na hun 'interpellatie' over de grootte van het veld het volmondig eens waren met de architecte toen ze zei dat dit veld weliswaar niet even groot was als het vorige maar wel beter was. Ter vergelijking: Tijdens het project 'zuurstof voor de Brugse Poort' (2006) kwam eenzelfde vraag naar een voetbalveld in de Brugse Poort in Gent. De oplossing die toen werd gegeven werd door de lokale jeugd op ontgoocheling onthaald. De Groene Vallei kreeg weliswaar een groot voetbalveld, maar de afwerking was verre van professioneel naar sportnormen. De goals kregen bijvoorbeeld een artistieke interpretatie. En dat laatste kan misschien leuk om zien zijn voor sommige gebruikers van deze groene ruimte, maar dat is net niet wat voetballiefhebbers het belangrijkste vinden. Tien jaar later kreeg de lokale jeugd wel waar ze naar vroeg: een bespeelbaar voetbalplein in de Groene Vallei, met écht kunstgras én goede doelen (Gent: zoveel stad, 2016).

Figuur 16: Er werden semi professionele materialen gebruikt voor de aanleg van het voetbalveld.

Een gelijkaardig onderhandelingstraject als met het voetbalveld is gevolgd voor het ontwerp van het groen in het park. Op vraag van de betrokkenen zou een substantieel deel van het park 'groen' moeten worden. Volgens de architecte was het groen op een andere plek ingeplant dan in de bestaande situatie. Dat maakte dat de bestaande bomen weg moesten en dat er nieuwe zouden geplant worden op een andere locatie. Dit was buiten de buurtbewoners gerekend. Zij wilden de bestaande bomen behouden. Hierna argumenteerde de architecte dat de bestaande bomen 'not so nice' waren en dat de oude bomen gewoon zouden vervangen worden door nieuwe, op dezelfde plek. De buurtbewoners waren formeel: ze wilden 'hun' bomen behouden. In het finale plan werden de meeste bomen behouden en kwamen er ook bijkomende. Twee bomen, één aan de ingang, en één op de hoek van het park zouden wegmoeten. De éne moest weg omwille van de bredere ingang van het park, de andere boom moest weg omdat hij te diep in de grond zou staan na heraanleg.

De onderhandeling over de 'bomen' hebben een observeerbaar effect op hoe mensen zich als burger gedragen in het heringerichte park. De nieuwe bomen staan hier zonder bescherming en toch zonder enige beschadiging, wat in dit en gelijkaardige parken geen evidentie is. Ik vroeg naar de redenen hiervoor aan de verantwoordelijken van de aanpalende sportzaal, een aantal JES stadslabo medewerkers en een medewerker van de gemeente Molenbeek, en die wisten er geen antwoord op, maar bevestigden dat niemand de bomen vandaliseerde. Tijdens onderzoek naar een gelijkaardig

parkje, het Kokerparkje van de Brugse poort in Gent, had ik te horen gekregen dat de nieuw aangeplante bomen van het hernieuwde parkje een bescherming moesten krijgen want de lokale kinderen gingen er in hangen (interview Marc Verheirstraeten 2008, dienst beleidsparticipatie, Gent). In een later interview met de gemeente Molenbeek hoorde ik dat de boom die te diep zou staan voor het vernieuwde park en die dus ging verwijderd worden wel degelijk beschadigd was door de lokale jeugd vooraleer die weggenomen is. De gemeente had in de kruin verschillende bakstenen aangetroffen en om de één of andere reden stond hij er niet meer fris bij. Vandalisme met bomen is dus iets dat frequent gebeurt in dit soort parken, maar het gebeurde op deze plek niet met de bomen die behouden bleven. De architecte gaf volgende interpretatie: "you have to know psychology to do this, you have to discuss with the users and you have to understand what is important for the users. So, their trees were important, ok, we keep those trees." (interview architecte)

Dat naar gebruikers 'luisteren' meer is dan gewoonweg uitvoeren wat hun wensen zijn, is anderzijds ook duidelijk. Faciliteiten om te skateboarden stonden ook hoog op de verlanglijst. Nochtans kan men deze faciliteit enkel met een hoop creativiteit terug vinden in het park: de glooiingen in het 'minerale tapijt' vertegenwoordigen wat 'ramps' en 'banen' zouden kunnen zijn, maar dat zijn ze zeker niet. Dit maakt dat de echte skateboard liefhebber bij voorkeur andere plekken uitkiest om zijn sport te beoefenen. Het verkozen ontwerp trekt uiteindelijk een veel gevarieerder 'wiel gebruikend' publiek aan dan enkel kinderen met skateboards. In dergelijke mate zelfs dat het 'wiel gebruik' het meest in het oog springende kenmerk is geworden van deze plek.

Bij de hierboven beschreven luisterpraktijk tijdens het participatieproces voor de herontwikkeling van het St Rémipark impliceerde het 'luisteren' in feite ook een herverdeling van gebruiksgoederen. Een aantal ouderen had een 'jeu de boules' baan op de verlanglijst gezet. Deze ouderen argumenteerden dat het beter was om op deze plek te investeren in ouderen. Zij argumenteerden dat de jongeren het park toch maar zouden vandaliseren van zodra het openging. Investeren in jongeren was dus overbodig. Na deze betreffende participatieronde beslisten de betrokkenen bij het ontwerp van het park dat een investering in materiaal voor de jeugd voorrang zou krijgen. Niet met de bedoeling om ouderen uit te sluiten, de aanwezige zitbanken – ook aanwezig op hun verlanglijst- werden behouden, maar eerder omwille van een herverdeling van spelmogelijkheden op grotere schaal. Overigens jeu de boules kan je ook in het gras spelen…

Figuur 17: Een samenvatting van de gevraagde faciliteiten voor het park. (Gemeente Molenbeek, 2013)

Het laatste voorbeeld van onderhandeling komt uit de uitvoeringsperiode van de werken, en verwijst meer naar een non-verbale onderhandeling, maar ook naar burgerschapszin. De lokale jongeren keken in deze periode enorm uit naar de resultaten van het proces. Tegen het einde van het uitvoeringsproces aan, kon je regelmatig jongeren zien spelen op het terrein en rond de machines, ook al mocht dit niet omwille van veiligheidsredenen. Tegen alle verwachtingen in heeft de politie in deze periode slechts éénmaal moeten ingrijpen: in die laatste aanloop naar de afwerking van het park waren enkele jongeren tot de ontdekking gekomen dat het water nog niet was aangesloten op het drinkwaterpaaltje en ze hadden het paaltje omvergestampt. Dit was een éénmalig feit. Verder heeft niemand, in geen enkel opzicht, het project vertraagd of belemmerd door vandalisme of dergelijke. Zowel de gemeentelijke ambtenaren als de architecte stonden er versteld van. Hoe het mogelijk was dat werken aan een publiek project in deze wijk zo goed getolereerd werden door de bewoners en toekomstige gebruikers van het project? In alle geval was het incident de directe aanleiding voor de architecte om het park een aantal maanden eerder dan volgens planning te openen. Ze voelde een toegenomen druk op het effectieve, maar in principe niet toegelaten gebruik van het park en wilde de spelende kinderen niet nodeloos laten wachten omwille van veiligheidsredenen.

Het herontwikkeling traject kende een zo goed als vlekkeloos parcours. Niet alleen om technisch redenen, maar vooral, en dat is in deze context veel belangrijker, op sociaal niveau. Op een plaats die zoveel vandalisme kende *voor* de werken begonnen, werd geen enkele daad van agressie waargenomen *tijdens* de werken (het incident met het waterkraantje buiten beschouwing gelaten).
Dit alles stimuleerde de gemeente om toch nog enkele laatste boven-budget-extra's uit te voeren, vooral ook na de ontgoochelde reacties over het ontbreken van het speeltuig voor kleine kinderen tijdens de officiële opening begin oktober 2015: " Plus tard? Ah, jamais!?" In November, één maand later, konden de jongste buurtbewoners het speeltuig al in gebruik nemen.

6. Bronnen van solidariteit

Wat zet mensen aan om te delen en te herverdelen? In de sociologische literatuur onderscheiden we vier bronnen van solidariteit: wederzijdse afhankelijkheid, gedeelde waarden en normen, strijd en ontmoeting.

In deze case studie staan waarden en normen, interdependentie en ontmoeting als bronnen van solidariteit centraal. Als we naar de praktijken van solidariteit tussen de kinderen kijken, het delen van speelgoed en van het park als spelruimte, zien we dat dit spel een fijn onderling balanceren van geven en nemen vooronderstelt. Samenspelen vraagt steeds een vorm van **acceptatie van waarden en normen** van de andere. Zonder deze acceptatie of erkenning van bepaalde aspecten van de andere (iemand die snel kan lopen, die traag reageert, zorgzaam is, gul is, nieuw is, anders is, etc.) kan er niet toegegeven worden aan de **onderlinge interdependentie** die tot samenspelen leidt. En natuurlijk, zonder de andere, zonder de **kans op een ontmoeting**, bestaat er al helemaal geen voetballen, geen spel met speelgoed dat ik niet bezit, … . Ook in de praktijken tussen de professionals en de jeugd kwamen deze zelfde bronnen van solidariteit terug, maar dan met andere klemtonen.

6.1. Interdependentie

Het cement dat een samenleving bij elkaar houdt, bestaat in deze visie uit het feit dat mensen er zich bewust van zijn dat ze van elkaar afhankelijk zijn door de doorgedreven arbeidsverdeling. Solidariteit groeit dan uit de nood aan interactie en coöperatie in een context van wederzijdse afhankelijkheid.

Voor veel van de spelende kinderen van vreemde origine in het park is coöperatie een natuurlijk gegeven. Door informeel onderling overleg over meegebrachte speeltuigen breiden ze niet alleen hun spelmogelijkheden mooi uit, ze schenken mekaar daarbij tevens ook een soort van vertrouwen waarmee ze hun wederzijds zelfbeeld versterken. Eenzelfde dynamiek treedt op bij bijvoorbeeld samen voetballen. Er kan niet samen gevoetbald worden zonder enkele fysieke of mentale eigenschappen van de andere te aanvaarden en daardoor te erkennen dat je er afhankelijk van bent. Dit samen verantwoordelijkheid nemen voor spel in deze ruimte is een belangrijke vorm van solidariteit vanuit interdependentie.

Anderzijds speelt interdependentie ook op schaal van het voortbestaan van de organisatie een rol. Zonder aantoonbare resultaten, kan de organisatie JES stadslabo en bij uitbreiding Yota! niet blijven bestaan. En de lokale jeugd had zonder Yota! waarschijnlijk een ander St Rémi park dan hetgeen er nu

is. Maar het is weinig waarschijnlijk dat de plaatselijke jeugd zich afhankelijk zag van participatie aan het project voor de heraanleg van het park. Het besef dat elk lid van de gemeenschap in feite in bepaalde mate afhankelijk is van participatie omdat dit op weg kan helpen naar een sterkere sociale organisatie van de wijk is iets dat gaandeweg, door de ervaring van het doen, moet groeien bij de lokale bewoners.

6.2. Gedeelde waarden en normen

Volgens deze visie is solidariteit geworteld in een collectief bewustzijn. Het gevoel van deel uit te maken van een culturele gemeenschap met gedeelde waarden en normen schept een solidariteit tussen hen die wederzijds gericht zijn op die gemeenschappelijke waarden en normen.

Gedeelde waarden en normen waren en zijn a priori zeker geen bestaande bron van solidariteit in deze case studie. We zien wel hoe Yota! en de architecte in de onderhandeling met de jeugdbende over de toekomst van het park zocht naar waarden en normen die de jeugdbende kon onderschrijven. Voor de toekomst van de bendeleden zelf was de transformatie van het park niet het belangrijkste. Hun redenering was dat als het park eenmaal zou heraangelegd zijn, ze toch te oud zouden zijn om het nog te gebruiken. Wat voor hen wel een belangrijk argument was, en waarvoor ze uiteindelijk ook instemden met het hele idee van transformatie, is dat hun kleinere broers en zussen er iets aan zouden hebben. Noden van familie en het nauwe vriendennetwerk kunnen invullen speelt een grote rol in deze. De transformatie van het park zou de toekomst van broertjes en zusjes ten goede komen. Vandaar ook hun woord aan de Yota! medewerkster: ‘on laisse le parc aux jeunes’. Dit was hun instemming met het project.

In de huidige omgangscultuur in het park zijn een twee verschillende tendensen te onderscheiden over waarden en normen. Enerzijds zijn er de groepjes van spelende kinderen die duidelijk op eenzelfde golflengte zitten wat bijvoorbeeld betreft het delen van speeltuigen, over etnische grenzen heen. Deze kinderen spreken onderling af wie op welk speeltuig mag en voor hoelang. Hun waarden en normen lopen congruent. Anderzijds zijn er ook ouders van kinderen die datzelfde delen geenszins als een evidentie zien. Bij deze laatste groep ligt de toenadering om bijvoorbeeld in onderhandeling te treden over het delen van speeltuig veel moeilijker. Daar waar we in het eerste voorbeeld over Yota!’s benadering van waarden en normen zien dat Yota! in onderhandeling zoekt naar waarden en normen die aanslagen bij de jeugdbende en waar we in het tweede voorbeeld zien dat kinderen onderling een ‘deal’ sluiten over het gebruik van speeltuigen, zien we dat de ouders van verschillende etnisch

culturele afkomst niet die eerste stap van onderhandeling (kunnen) zetten. Ze ervaren de waarden en normen cultuur als te verschillend van de eigen cultuur. Een stap naar het erkennen van de positie van de andere wordt daardoor ervaren als te groot (zie hoofdstuk 4) . Een stap die echter wel nodig is wil men komen tot het vinden van gedeelde waarden en normen.

In deze case context lijkt het aanwezige verschil van waarden en normen, zoals dat kan waargenomen worden tussen volwassenen van verschillende etnische achtergrond, over bijvoorbeeld het delen van een kinderfiets, een grote hindernis. Dit heeft tegelijkertijd invloed op de ervaring van interdependentie. Zonder erkenning van verschil kan men niet bewust worden van interdependentie.

6.3. Ontmoeting

Volgens deze benadering ontstaan informele vormen van solidariteit uit toevallige kleine ontmoetingen. Door interactie en dialoog leren mensen elkaar beter kennen en begrijpen en groeit de tolerantie in de samenleving.

Ontmoeting als bron van solidariteit is belangrijk in deze case. Maar niet altijd in de zin van *toevallige* kleine ontmoetingen. Het is de *gezochte* ontmoeting met de jeugd uit deze wijk die maakt dat de organisatie richting en verantwoording voor haar werk krijgt.

We zagen in hoofdstuk 2 dat Yota! een vindplaatsgerichte benadering hanteert in haar contacten met de lokale jeugd. In plaats van te wachten tot iemand contact maakt met de organisatie zorgde de Yota! medewerkster er voor dat ze zelf actief persoonlijke contacten met jongeren op straat maakte. Het was een werk van enkele jaren om deze fragiele ontmoetingen te verdiepen tot een nauwe vertrouwensband. Gedurende een aantal jaren (circa 2008 tot 2015) ging het om een quasi dagelijkse aanwezigheid in de publieke ruimte van de Havenwijk. Yota! was in die periode evenwel de enige actieve organisatie in de publieke ruimte van de Havenwijk. De Yota! medewerkster ervaarde dit als veel te beperkt voor een wijk met karakteristieken van marginalisering zoals beschreven in hoofdstuk 3. Door het opgebouwde vertrouwen kreeg Yota! evenwel een waardevol inzicht in de behoeften van de aanwezige jeugd.

Met deze kennis wist Yota!, samen met de gemeentelijke verantwoordelijken en de architecte een co-creatie proces op te bouwen voor de herontwikkeling van het park. Dit hield onder andere in dat tijdens de participatiemomenten in het park er een speciale aandacht naar de leden van de jeugdbende ging. Alhoewel deze jongeren ervoor zorgden dat ze aanwezig waren in het park tijdens deze momenten, participeerden ze niet mee met de acties zoals de andere gebruikers van het parkje. Ze

hielden zich op afstand. De Yota! medewerkster maakte in deze situaties contact met het kleine groepje bendeleden en legde hen, in een parallel traject, uit wat de bedoeling van de acties was en welke input er gevraagd werd (zie foto op de titelbladzijde van dit project). Weerom ging het om een gezocht contact vanuit Yota!

Voor de kinderen die het huidige park gebruiken als speeltuin biedt deze locatie een overvloed aan kleine, toevallige ontmoetingen. Het is de plaats waar je andere kinderen tegenkomt uit de buurt, je buurjongen of buurmeisje, niet diegenen die bij je in de klas zitten, wel diegenen die ditzelfde speelplein gebruiken en wat ouder of jonger zijn dan jezelf. Het voetbalveld is hier een uitstekend, fysiek ruimtelijk hulpmiddel om mekaar te ontmoeten, wat beter te leren kennen. De aard van het spel verplicht je er eenvoudigweg toe om open te staan voor medespelers, zonder hen heb je geen spel. Tegelijkertijd biedt dit samen spelen je een heel gamma van inzichten in wie de andere is, leer je heel goed in te schatten waarvoor de andere staat, wat zijn zwakheden en sterktes zijn. Speelt hij aanvallend, defensief, kan hij goed lopen, is hij handig met de bal, of net niet? En wat kan ik? In deze ontmoeting leert de jongere niet alleen wie hij voor zich heeft, maar test hij tevens zijn eigen relatief kunnen in etnische diversiteit.

Maar ontmoeting heeft steeds iets precairs. De aanslag van 22 maart 2016 in Brussel stelde deze langzaam opgebouwde band opeens in vraag. Het bracht de Yota! medewerkster een koud besef, na een intensief engagement: " Waarom kan je niet in het hoofd van een ander kijken? Ik stond er bij, praatte met hen en toch had ik geen enkel benul….achteraf ja, nu besef ik waar flarden van uitspraken op sloegen…dingen, een wereld, die niet aan mij verteld werd, maar die ook bestaat. Ze (de jongeren) kunnen met mij praten over bepaalde onderwerpen en je denkt dat je begrijpt, en dan is er toch een gedeelte dat volledig dicht voor je is, waar jij geen toegang tot hebt, en dat gebeurt gelijktijdig, zit gelijktijdig in hun hoofd." Ze vertelde hoe ze door het gebeuren van de aanslag, en pas achteraf, bepaalde communicatie met jongeren (bewust) kon (her)interpreteren. Zo bijvoorbeeld was ze op een keer aan het praten met enkele jongeren. Dan hoorde ze dat één van de jongeren telefoon kreeg en beantwoordde. Het was een contact in Duitsland waar ze mee onderhandelden. Het ging over een onderwerp dat in haar gesprekken met deze jongelingen nooit aan bod kwam (omwille van privacy redenen laat ik het onderwerp er tussenuit), en waar ze niet verder naar vroeg. Pas achteraf besefte ze de omvang en het belang van deze andere contacten in het leven van deze jongeren. Wat ik wil aantonen is dat ontmoeten in deze context steeds een 'aspect van iemand' ontmoeten inhoudt.

7. Plaats

DieGem werkt met de hypothese dat nieuwe vormen van solidariteit ontstaan uit praktijken op concrete plaatsen waar mensen van heel verscheiden culturele achtergronden (al dan niet gedwongen) nabij zijn. Op welke manier stimuleert plaats het ontstaan van innovatieve praktijken van solidariteit in diversiteit?

Dit hoofdstuk is opgedeeld in twee delen. In het eerste gedeelte kijk ik naar het St Rémi park in de periode voor herontwikkeling, dus voor 2014. Deel twee geeft een zicht op het huidige gebruik van het park. De delen starten met een kleine beschrijving van de plaats 'als locatie', gevolgd door een beschrijving van het park als 'locale'. *Plaats als locatie* is in feite een pure plaatsbeschrijving van materiële elementen, *plaats als locale* beschrijft de omgeving waar dagdagelijkse activiteiten plaatsvinden. Het gaat bij plaats als locale niet zozeer om het 'adres' van de plaats an sich dan wel om het sociale leven dat zich afspeelt op deze plaats. Zo zien we in deel één hoe het park een toevluchtsoord was voor een jeugdbende. In deel twee zien we het park voornamelijk als speelplaats voor kinderen en jongeren. Het is de structuur van de sociale interacties op deze werkplaats die helpt in het scheppen van waarden en normen en gedrag voor deze plaats.

Beide perioden sluit ik af met elementen van 'sense of place'. 'Sense of place' gaat om de identificatie met een bepaalde plaats, gezien als een sociale én materiele eenheid, een *plaats* waar een *bepaald gedrag* wordt verwacht. Mensen gedragen zich niet overal op dezelfde manier. Passend gedrag, is plaatsgebonden, zelfs als dit gedrag niet breder sociaal aanvaard is. Indien men zich sterk en bewust betrokken voelt met een bepaalde plaats of als men op dagelijkse basis betrokken is bij activiteiten op een bepaalde plaats, dan zijn dat aanwijzingen voor 'sense of place'. Wat betreft de menselijke ervaring, stellen Lentini en Decortis (2010) dat sense of place verwijst naar het feit dat mensen de ruimte niet alleen kennen en begrijpen via de perceptie van de karakteristieken van zijn materialiteit, maar ook via het besef van social cues die direct gerelateerd zijn met deze ruimtelijke karakteristieken. Deze social cues (of de signalen die mensen zenden door lichaamstaal, gezichtsuitdrukkingen, toonhoogte van stem, het innemen van persoonlijke ruimte, waarop een reactie komt) werken beperkend of werken, op zijn minst, als kader voor gedrag of activiteiten die men verwacht en die 'gedragen' worden door een specifieke omgeving.

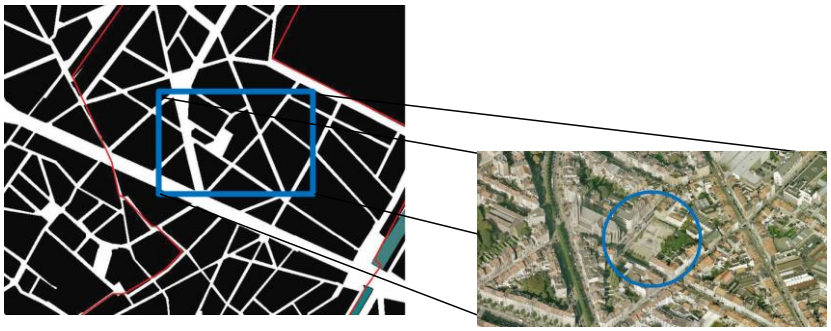
Elementen van plaats die solidariteit op deze plek, in zijn voormalige vormgeving en organisatie, bemoeilijkten

Met opmerkingen [S1]: Het stuk over plaats is nieuw. Nick zou dit moeten nalezen.

Het komt mij als zeer gefragmenteerd over, met een zeer lange inleiding waar veel aangekondigd wordt maar het niet duidelijk is in welke mate dit effectief ook afgeleverd wordt. Locale, sense of place etc. komen niet terug in empirische analyse.

Dit hoofdstuk moet herschreven en uitgewerkt worden na feedback van Nick.

Toen de Yota! werking van start ging in de Havenwijk waren er in deze wijk zeer weinig kindvriendelijke openbare plaatsen en recreatieve voorzieningen. De minimale voorzieningen die er waren, waren sterk verwaarloosd. Figuur 7 in hoofdstuk 3 zet het verschil in de omvang van groene ruimte in Hoog Molenbeek in vergelijking met laag Molenbeek sterk in de verf. Figuur 18, hieronder, toont de bebouwde ruimte in de Havenwijk en de locatie van het St Rémi park. Er is nauwelijks publieke ruimte waartoe kinderen vrije toegang hebben en de weinige ruimte die er is was verloederd of werd door een kleine groep jongeren geclaimd.

Figuur 18: De bebouwde ruimte in de Havenwijk en de plaats van het St Rémi park (Gemeente Molenbeek, 2013).

Ook het toenmalige St Rémi park en zijn directe omgeving bevond zich in sterk gehavende staat. Nochtans was het park pas ontwikkeld in de late jaren 1990. Nog geen tien jaar later kende deze locatie zware problemen door onder andere het gebied claimende gedrag van een groep jonge adolescenten. Een hoge stalen omheining met twee grote ingangspoorten moedigden dit claimgedrag enkel aan. De toegang tot het park was in deze periode letterlijk niet 'open' of 'vrij toegankelijk' voor mensen in groep. Je kon niet anders dan één voor één door één van de twee poorten om in het park te geraken. Meer dan twee personen konden niet gelijktijdig het park in. De poort had dus een 'ziftend' effect op de toegang. Een bepaalde jeugdbende was 'in'. Dit had tot gevolg dat andere bendes 'uit' bleven en de bestaande claim soms contesteerden door vandalisme en bende 'clashes'. Dit gaf meer dan eens aanleiding tot daden van agressie in en om het park. Zoals we eerder al zagen waren het vooral enkelingen en kleinere kinderen uit de buurt die zich sterk geïntimideerd voelden door de aanwezigheid van deze bende.

De bende 'van het park' vormde een sterk hiërarchisch gestructureerde groep met een groepsleider, die orders gaf en 'loopjongens' die uitvoerden. Deze laatsten zorgden voor onder andere aanvoer van

proviand. We zien het park hier als een 'locale' met een specifieke indeling in 'compartimenten', door een heg en betonnen walletjes. Deze indeling maakte het park zeer geschikt voor 'bende vergaderingen' achter 'gesloten deuren'. Het plekje achterin het park, achter de heg en tussen de bouwval van wat later de multifunctionele zaal zou worden, diende als bijeenkomst plaats.

Figuur 19: De specifieke indeling van het park in 'compartimenten', door een heg en betonnen walletjes, maakte het park bovendien zeer geschikt voor 'bende vergaderingen' achter 'gesloten deuren'. Achtergelaten naalden, maar ook hondenpoep in het zand maakten de veiligheidsproblemen enkel groter.

We zagen in hoofdstuk 4 ook al dat de openbare ruimte van de Havenwijk kinderen een gevoel van 'waardeloosheid' gaf. Of alleszins een gevoel van 'niet erkend zijn' door diegenen met zeggenschap over de inrichting van die ruimte. Er is nauwelijks publieke ruimte waartoe kinderen vrije toegang hebben en de weinige ruimte die er was was verloederd of werd door een kleine groep kinderen geclaimd.

'Sense of place', ten slotte, die hier samenhing met de voormalige inrichting van park, kan samengaan met een gelijkaardig gevoel van identificatie voor andere plaatsen of objecten. Identificatie met een plaats hoeft dus niet exclusief te zijn. Lid zijn van een jeugdbende in het park kan probleemloos samengaan met het lid zijn van een bepaald gezin op een bepaald adres of lid zijn van een organisatie of werknemer zijn die op verschillende plaatsen een vestiging heeft. Sommige identificaties zijn wel belangrijker of duurzamer dan andere, maar er zijn altijd meerdere identificaties mogelijk en deze kunnen evolueren in de tijd. Zo zagen we op het einde van hoofdstuk 6 het hieruit afgeleide voorbeeld over de impact van de aanslag op de Yota! verantwoordelijke: de aanslag bracht bij haar het besef naar boven dat de leden van de jeugdbende zich inderdaad identificeerden aan de park omgeving (waarin ook zij een plaats had gekregen), maar dat ze zich daarnaast evengoed ook met andere (sociale) contexten identificeerden, contexten waar zij volledig werd buitengehouden. In dit geval waren de

verschillende identificaties strikt van elkaar gescheiden in de ruimte maar kwamen heel toevallig, door een telefonische oproep, eventjes samen naar boven.

'Plaats' in het huidige park

Het nieuw aangelegde parkje oogt zeer 'overzichtelijk'. Op een gewone voormiddag in de week is er weinig volk aanwezig en dan valt dit 'door-zicht' op. Je bent aan één zijde van het park en ziet zonder probleem wat er aan de overzijde gebeurt. Niets belemmert het zicht, maar ook, niets belemmert de doorgang. De wijd-open doorgang moedigt het 'afsnijden van de straathoek' fel aan. Waarom het voetpad omheen het park volgen als de diagonaal door het park er zo uitnodigend bijligt? Verder zijn er kleine ingrepen gebeurd die er toe doen. Het reliëf in de bodem en het groene gedeelte geven het park cachet. Hierdoor biedt het zoveel meer dan een vlakke 'parking' met een voetbalveld. Het drinkwater kraantje is handig; de hond kreeg een eigen ruimte, al is die werkelijk klein. De door kinderen geschilderde panelen achter het voetbalveld fleuren het geheel op.

Figuur 21: Geen 'toegang ziftende' poort, wel een uitnodigende toegangsruimte voor het vernieuwde St Rémi park. De wijd-open doorgang moedigt het afsnijden van de 'hoek' fel aan.

Figuur 20: Overzicht van enkele karakteristieken van het St Rémi park: (van rechtsboven met de wijzers mee): open zicht over het ganse plein richting St Rémi kerk, gerecupereerde banken en vuilnisbakken, groene ruimte met oude en nieuwe bomen, hellingen in mineraal, een speeltuig voor de jongste kinderen, een voetbalveld en kleur!!

In hoofdstuk 3 zagen we onder de titel 'diversiteit in het huidige park' dat het park nu voornamelijk een speelplaats is voor kinderen tussen vier en zestien jaar, de huidige locale van het park. We zagen in hoofdstuk 4 hoe het jeugdige copycat gedrag van kinderen bij hun spel hier nu alom tegenwoordig is. We zagen in datzelfde hoofdstuk ook dat het voor sommige volwassenen moeilijk ligt om om te gaan met de ervaring van cultureel verschil die ze opdoen in het park. De meerderheid van de social cues die in het park met zijn huidige vormgeving moeiteloos gevolgd worden leiden tot solidariteit in het delen van speelgoed en ruimte. Identificatie met verwacht gedrag in deze omgeving, hun sense of this place, ligt voor de meeste gebruikers voor de hand. Maar ook voor kinderen is het niet altijd de evidentie zelve om in verschil samen te spelen. Op dit facet, de moeilijkere kant van solidariteit in diversiteit bij kinderen, gaan we hier even verder in.

Het geobserveerde gedrag in dit park heeft een duidelijke link naar wat er in de grote wereld buiten het park afspeelt. Ook in de huidige set up van het park zien we identificaties met verschillende plaatsen naar boven komen. Zo was het confronterend om de interactie tussen een 4 jaar oud jongetje van Congolese afkomst en een duidelijk ouder jongetje van Marokkaanse afkomst te observeren. En om naderhand in te zien wat er aan de hand moest zijn geweest. Zonder enige zichtbare voorafgaande gebeurtenis begint het jongetje met Afrikaanse roots te roepen naar het jongetje van Marokkaanse origine: 'bima! bima! bima!'. Het gebeurt op enkele meters voor mij, terwijl de beide jongetjes op het

kleine kinderen speeltuig klimmen. Ik kijk in het rond en zie dat er in de andere richting, op evenveel afstand, een volwassen man van Marokkaanse achtergrond op een bank zit. Net zoals ik, ziet hij wat er gebeurt, maar ook hij komt niet tussenbeide. De situatie wordt schrijnend: het Congolese jongetje blijft roepen, zonder ophouden, en blijft het Marokkaanse jongetje wegduwen van het speeltuig. Er gaan zeker 10 minuten voorbij en ik begrijp er niet veel van. Het Marokkaanse jongetje loopt niet weg en blijft ongestoord proberen om zijn spel op het klim- en glijtuig verder te zetten, dit gebeurt zonder woorden en zonder agressieve gebaren. Het oudere Congolese zusje staat er ook op te kijken, maar komt net zo min tussenbeide. Het meisje kijkt af en toe verlegen naar mij. Ze kent me, we hebben elkaar al een paar keer gesproken en op het moment dat dit incident voorvalt, ben ik op haar fiets aan het letten. Die had ze me in bewaring gegeven. En dan verschijnt de moeder van de twee zwarte kinderen. Van ver, ze komt niet eens in het park, roept ze dat het tijd is om naar huis te komen. De twee kinderen reageren onmiddellijk. Het meisje komt bij mij langs om haar fiets op te halen. Dan vraag ik haar: Que ce que ça veut dire, bima? 'Sors!' zegt ze en weg zijn beide kinderen.

'Sors!', 'vertrek!' Het Afrikaanse kleutertje heeft het Marokkaanse jongetje langer dan een kwartier zwaar gepest. Niemand heeft ingegrepen. Hij wou het kind uit het park weg, of ten minste toch weg van de plek waar hij aan het spelen was. Van samenspelen was hier geen sprake. Het incident viel uit de toon als gezien naast de meerderheid van interacties tussen kinderen. In de context van deze wijk, kan je wel stellen dat deze interactie tussen deze kinderen niet puur gestoeld was op het 'hier en nu'. Interpersoonlijke familie praktijken hadden zonder twijfel een invloed op de interactie tussen deze kleine kinderen. Ik leidt dit onder andere af uit het feit dat sense of place in dit park overwegend op samen gebruiken van de ruimte gericht is. Samenspelen moet dan al niet letterlijk gebeuren, het samen delen van de speelruimte mag wel letterlijk opgevat worden. Een schermutseling, of zelfs zeer luid schreeuwen valt hier uit de toon. In het geval het hier om een gewone ruzie tussen twee kleine jongens ging, waarbij de jongere en kleinere kleuter met Afrikaanse roots was benadeeld door het grotere jongetje met Marokkaanse roots (max 6 jaar), dan had de oudere (10 jaar), oplettend toekijkende zus van het Afrikaanse jongetje toch wel ingegrepen? Ik ga er van uit dat het Afrikaanse meisje, dat overigens naar mij toe zeker niet verlegen was in andere contexten, het Marokkaanse zeker niet zomaar had laten doen. In dit laatste geval moet er wel iets anders gespeeld hebben in deze schermutseling tussen deze jongens.

8. Solidariteit in spanningsvelden

Daar waar innovatieve vormen van solidariteit in diversiteit ontwikkeld worden, ligt de betekenis, de vorm, de inhoud en de oriëntering van die solidariteit nog relatief open. We zien minstens zes spanningsvelden waarlangs solidariteit concrete invulling kan krijgen. De concrete context, het hier en nu, bepaalt steeds opnieuw mee welke specifieke posities op deze spanningsvelden de invulling van solidariteit meekrijgt. Maar ook beleidsmaatregelen en professionele interventies kunnen de positionering van plaatsgebonden vormen van solidariteit in diversiteit op die spanningsvelden faciliteren.

8.1. Economische verdeling versus culturele erkenning

Dit spanningsveld gaat over waar die solidariteit precies betrekking op heeft. Gaat het over economische solidariteit en dus toegang tot of herverdeling van materiële hulpbronnen of gaat het (ook) over het erkennen en respecteren van culturele verschillen?

In deze case studie zien we hoe het erkennen en respecteren van cultuurverschillen aanleiding kan geven tot economische verdeling. ‘Erkennen’ definiëren we door het niet alleen herkennen en kunnen aangeven van een verschil, maar door dit verschil ook te kunnen ‘beantwoorden’ met een ‘ik zie dat jij zo doet, ik doe anders’. Met andere woorden door het aangaan van een bepaalde communicatie die eventueel het verschil bevestigt, of die dit verschil in een onderhandelbaar perspectief kan plaatsen. We zien bij de interactie in het park dat als de eerste stap tot het erkennen van cultuurverschillen niet kan gemaakt worden, een eventuele economische verdeling, hier in de zin van gedeeld gebruik, niet kan gebeuren. We zien in het participatieproces voor het ontwerp van het park dat er aandacht was voor een afwijkende mening van de gebruikers van het park ten aanzien van de architecte, Yota! en de plaatselijke gemeentelijke ambtenaren. Deze professionals hadden niet allemaal Belgische roots, de architecte was van Franse afkomst, maar waren wel allemaal van west Europese, niet moslim middenklasse. Aangezien de nood van de lokale kinderen van vreemde origine aan een publieke speelterrein groot is in deze omgeving, was het belangrijk dat er aandacht en erkenning kwam voor hun specifieke noden. We zagen voorheen al dat de specifieke gezinssamenstelling en de economische achtergrond van deze gezinnen buitenruimte noodzakelijk maakt. De erkenning kwam er. Dit betekende in deze context dat er tegelijkertijd een herverdeling kwam van buitenruimte mogelijkheden voor volwassenen ten voordele van kinderen en jongeren.

Ook in de dagelijkse omgang van de jongeren met mekaar in het tegenwoordige park zie je hoe het een daadwerkelijk aangaan van contact vraagt vooraleer een mogelijkheid tot verdeling of delen van goederen tot stand kan komen.

8.2. Integratie - transformatie

Dit spanningsveld speelt op het niveau van de effecten van solidariteit. Solidariteit die integratie in een bestaande sociale orde veronderstelt, bevestigt bestaande sociale verhoudingen en maatschappelijke structuren. Solidariteit kan ook vorm krijgen op basis van een transformatie van sociale relaties en maatschappelijke verhoudingen.

De eerste effecten van het participatieproces voor het ontwerp van het St Rémi park mogen gezien worden. Het is natuurlijk nog afwachten hoe deze trend zich zal doorzetten in de toekomst, maar het eerste jaar na de interacties over de plaats en de daadwerkelijke transformatie van de plaats, hebben ook de sociale relaties ter plekke een gedaanteverandering ondergaan: van een door een jeugdbende geclaimde ruimte in een sfeer van onveiligheid en vandalisme naar een open ruimte waar de lokale jeugd vrij kan spelen.

Op het eerste zicht zijn er twee belangrijke factoren die bijdragen aan deze transformatie: daar is allereerst het participatieproces voor het ontwerp met zijn duidelijke 'erkenning-van-de-waarden en-normen-van-anderen' momenten, samen met de lange voorgeschiedenis van dit participatieproces door de persoonlijke betrokkenheid van Yota! met de plaatselijke jeugd. Een tweede belangrijke factor is de sociale controle die uitgaat van het beheer van de naastgelegen polyvalente ruimte. De medewerkers van JES stadslabo organiseren en coördineren activiteiten waaraan de jeugd kan deelnemen, tegelijkertijd zorgt hun aanwezigheid in de ruimte naast het park voor een vorm van betrokkenheid bij het gebruik van het park zelf. Daarnaast zijn er nog bijkomende ondersteunende maatregelen zoals cctv over het park, regeling met de aannemer om gedurende een jaar het parkje proper te houden, etc.

We zien in deze case hoe JES stadslabo de dimensies van sociale organisatie (Sampson & Groves, 1989) op deze plaats versterkt: ze staat de lokale gemeenschap bij in het versterken van hun macht om lokale groepsdynamieken te controleren en ze opent participatiemogelijkheden in formele organisaties zoals het duurzaam wijkcontract.

9.3.Universalisme –particularisme

Iedereen kan in principe deel uitmaken van solidariteitsmechanismen. Is dat het geval dan spreken we over een universele invulling van solidariteit. Blijft de solidariteit beperkt tot specifieke groepen op basis van kenmerken zoals afkomst, gender of leeftijd dan spreken we van een particularistische invulling.

Als leidende gedachte bij het ontwerp gold voor de architecte: "*Our intention was to have a space for everybody. All age, all culture. For everybody: you, me, skateur*." Dit is een vrij universalistisch houding ten aanzien van het de effectieve ontwerpinvulling voor het St Rémi park. Bij nader inzien zien we dat er bij de interacties die ik in deze case studie bekeek eerder sprake is van een balans die zwaarder doorweegt naar de particularistische invulling van solidariteit. Het participatieproces was in het algemeen weliswaar gericht op de 'gebruikers' van het park. Dat zijn mannen en vrouwen van alle leeftijden, in de praktijk misschien wel overwegend van niet west Europese afkomst, maar daarom niet minder ook bedoeld voor mensen van west Europese afkomst. Toch zagen we dat er gedurende het ontwerp proces zeer expliciet aandacht was voor de noden van de lokale *jeugd*. En dat, als er een afweging moest gemaakt worden ten voordele van een ontwerp voor gebruik door ouderen of jongeren er voor de jongeren gekozen werd. Dit mag ook niet verwonderen, gezien het hier om een nauwe samenwerking met Yota! ging.

Uit de case studie blijkt dat het finale ontwerp en daardoor de huidige plaats *an sich* zeer interessant is voor kinderen en jeugd in het algemeen. Met andere woorden de kwaliteiten van de materiele ruimte zijn vooral uitnodigend voor kinderen en jongeren van de leeftijdsgroep tot 16 jaar, onafgezien van etnisch afkomst. Nochtans wordt het park voornamelijk gebruikt door kinderen van vreemde origine. Het doorsnee *gebruik* van het park ligt dus bij een specifieke doelgroep. Dit heeft automatisch tot gevolg dat de waargenomen solidariteitsmechanismen ook overwegend gebeuren tussen de leden van deze specifieke groep.

Bibliografie

Geanalyseerde documenten

BISA.brussels. (2016). *Kerncijfers St. Jans-Molenbeek*. Teruggevonden op 13 juni 2016, http://bisa.brussels/cijfers/kerncijfers-per-gemeente/st-jans-molenbeek#.V4ZY9_l96Uk (Brussels Instituut voor Statistiek en Analyse)

Brussel (2016). VGC in een notendop. Teruggevonden op 20 september 2016, http://www.vgc.be/over-de-vgc/historiek.

BuG 294 (2015). *Bericht uit het gewisse. Molenbeek*. Teruggevonden op 20 september 2016. http://www.npdata.be/BuG/294-Molenbeek/Molenbeek.htm#1.

Callewaert, C. (2016). *Criminaliteitscijfers: Molenbeek pak veiliger dan Antwerpen*. Teruggevonden op 20 september 2016. http://www.dewereldmorgen.be/artikel/2016/01/19/criminaliteitscijfers-molenbeek-pak-veiliger-dan-antwerpen.

College van de Burgemeester en Schepenen Sint Jans Molenbeek (2014*). Stadsvernieuwing in de havenwijk* [brochure]. Brussel: Auteur.

Dreessen, K., Huybrechts, L., Laureyssens, T., Schepers, S. & Baciu, S. (2016). *MAP–it A participatory mapping toolkit.* Leuven: ACCO. Zie ook http://www.map-it.be/home.

ELLA (n.d.). *Intersectioneel denken. Handleiding voor professioneel denken die intersectionaliteit of kruispuntdenken in de eigen organisatie willen toepassen.* Brussel: ELLA.

Gemeente Molenbeek (2013). *Ontwikkelingsplan van de Saint Remy plaats gelegen naast de toekomstige sporthal in het kader van de politiek van de grootsteden. Avant Projet.* [presentatie pdf slides]. Verkregen van de gemeente Molenbeek.

Gent: zoveel stad (2016). Kinderen en jongeren spelen nieuw voetbalpleintje in Groenevalleipark feestelijk in. Gevonden op 20 januari 2017. https://stad.gent/jongeren/nieuws-evenementen/kinderen-en-jongeren-spelen-nieuw-voetbalpleintje-groenevalleipark-feestelijk.

JESstadslabo (2009). *Beleidsplan 2010-2012 light*. Brussel: Auteur.

Kaesemans, G., Asselman, E. & Gatz, S. (Eds.). (2005). *Aanwakkeren*. Brussel: VUBpress.

Manghelinckx, P. (n.d.). *Een stadslabo voor kinderen en jongeren in Antwerpen, Brussel en Gent.* [brochure]. Brussel: auteur.

Molenbeek 1080 (2016). *Contrat de Quartier Durable Autour de Léopold II (2012-2016).* Teruggevonden op 20 september 2016.

http://www.molenbeek.irisnet.be/fr/je-vis/developpement-urbain/contrat-de-quartier-autour-de-leopold-ii-2012-2016.

Pigmentzorg. (2016). DiversIdentiteit/spel. Teruggevonden op 20 mei 2016, https://www.pigmentzorg.be/toolbox/fiche/diversidentiteit
Stad Brussel (2016). *Wijkcontracten.* Teruggevonden op 20 september 2016. https://www.brussel.be/artdet.cfm/4962.

Trappers, A. (2013). *Laag Molem. Analyse van een cluster van Brusselse wijken*. [presentatie gebaseerd op "Laag-Molem, Kuregemse kuren en buitenlandse buren" door Johan Leman – KULeuven/Foyer].

TV Artgineering – Urban Platform cvba (2012b). *Duurzaam wijkcontract "Rond Leopold". Annexe 1.* Brussel: Sint-Jans-Molenbeek.

TV Artgineering – Urban Platform cvba (2012a). *Duurzaam wijkcontract "rond Leopold*". Brussel: Sint-Jans-Molenbeek.

TV Artgineering (2014). *Duurzaam wijkcontract "rond Leopold". 2de wijziging van het basisprogramma.* Brussel: Sint-Jans-Molenbeek.

Van Laeken, W. (presentator). (1987). *Molenbeek*. [televisieprogramma Panorama]. Brussel: BRT. Teruggevonden op 13 juni 2016, http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/videozone/nieuws/binnenland/1.2498081.

VGC Brussel (2016). *Duurzame wijkcontracten*. Gevonden op 20 september 2016.

http://www.vgc.be/over-de-vgc/stedelijk-beleid/duurzame-wijkcontracten.

Yota! (n.d.). *Kinderparticipatie bij de vormgeving van de publieke ruimte*. Brussel: Author.

Academische referenties

Alde'meh, M. & Stockmans, P. (2015). *De Jihadkaravaan*. Tielt: Lannoo.

Gola, A. & Heynen, H. (forthcoming). Exploring spatial behaviours in the city. Notes from a pilot study in Sint Jans Molenbeek.

Harrison, S. & Dourish, P. (1996). Re-Place-ing Space: The Roles of Place and Space in Collaborative Systems. *Proceedings of the 1996 ACM conference on computer supported work.*

Hill Collins, P. & Bilge, S. (2016). *Intersectionality*. Cambridge: Polity Press.

Hopkins, P. (2010). *Young People, Place and Identity*. London: Routledge.

Lentini, L. & Decortis, F. (2010). Space and places: when interacting with and in physical space becomes a meaningful experience. *Pers Ubiquit Comput*, 14, 407-415

Sampson, R. J. & Groves, W. B. (1989). Community and crime: Testing social disorganization theory. *American Journal of Sociology*, 94,4, 774-802.

Taylor, Ch. (1994). *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition*. Chichester (UK): Princeton University Press.

Van leeuwen, B. (2003). *Erkenning, identiteit en verschil. Multiculturalisme en leven met culturele diversiteit*. Leuven: ACCO.

Interviews en gesprekken

Yota! medewerker

Meerdere lange gesprekken in de periode 2015; walking interview in de Havenwijk op 28 mei 2015;Interview 19 januari 2016; 30 maart 2016. JES stadslabo medewerkers en gemeentelijke medewerker in de polyvalente zaal aan het ST Rémipark

Interview 13 januari 2016

JES stadslabo medewerkers

Workshop 25 mei 2016

Kinderen en volwassenen op St Rémi pleintje

Tijdstippen van aanwezigheid in het park:

Woensdag 20 april 2016, 15.00 – 17.00

Zaterdag 23 april 2016, 17.00 – 18.30

Woensdag 27 april 2016, 17.00 – 18.00

Zondag 8 mei 2016, 18.00 – 19.45

Woensdag 11 mei, 19.00 - 19.30

Maandag 16 mei 2016, 17.50 – 19.30

Zondag 22 mei 2016, 15.00 – 17.00

Medewerkers van de dienst ruimtelijke ordening van de gemeente Molenbeek

Interview 8 juli 2016

K2A architecte

Interview 27 mei 2016

KULeuven onderzoeker 'ruimtelijk gedrag in Molenbeek'

Interview 28 oktober 2016

ARGOS lezing Brussel: Seeing the invisible contributions to society: Reading (public space in) Molenbeek. Paul Blondeel. 11 mei 2016.